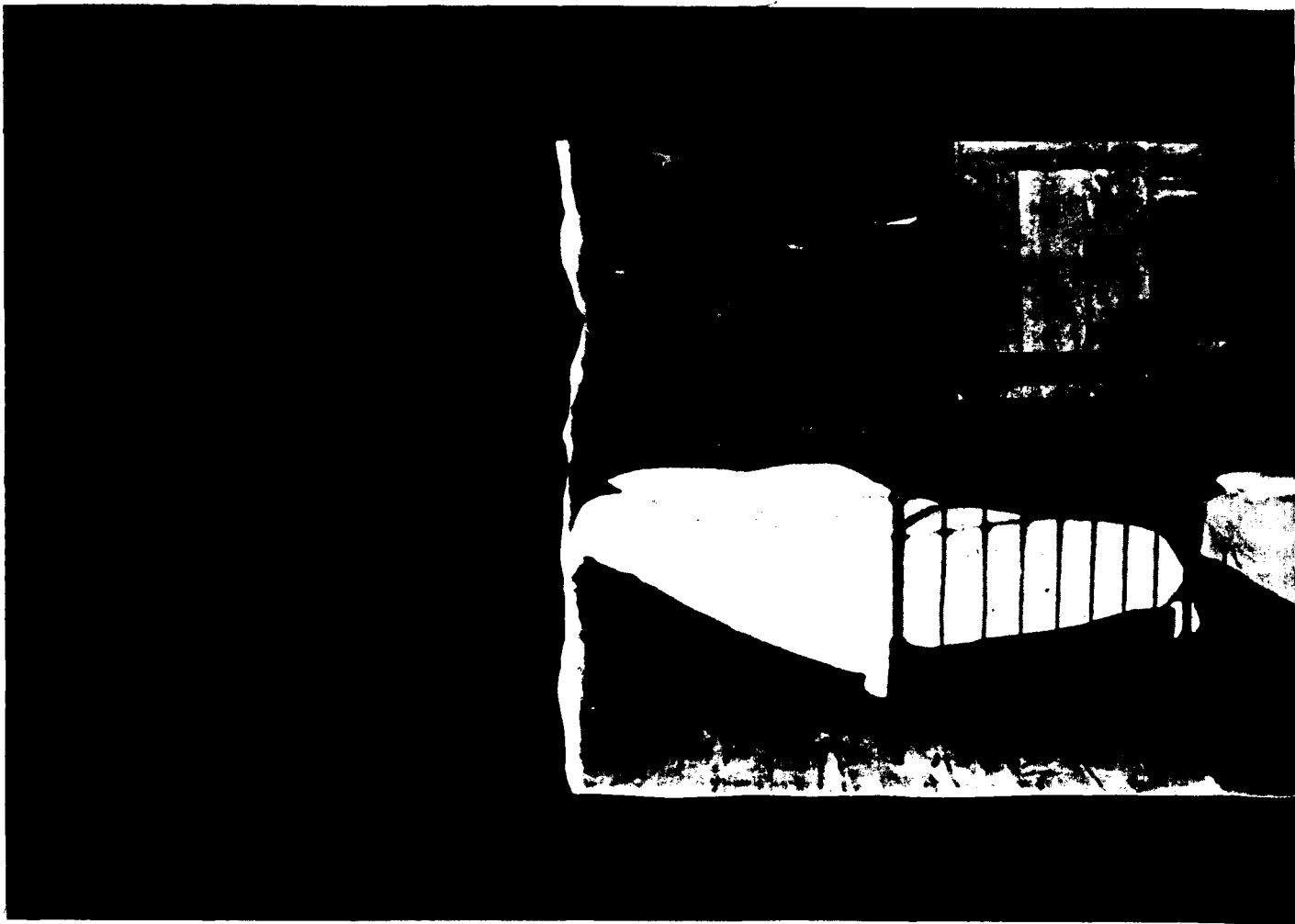

Ο Βοθ Rowthorn διδάσκει στο Πανεπιστήμιο του Cambridge. Είναι μέλος του K.K.M.B. Έχει γράψει άρθρα πολιτικής οικονομίας που έχουν συζητηθεί πολύ από τους κύκλους της βρετανικής άριστερας και θεωρείται από τους σημαντικότερους νέους μαρξιστές οικονομολόγους με αναγνώριση και στους πανεπιστημιακούς κύκλους. Τα σημαντικότερα κείμενά του είναι συγκεντρωμένα στον τόμο *Capitalism, Inflation and Conflict*.

* Το άρθρο δημοσιεύτηκε στο *New Left Review* No. 86(1974).

Νεο-κλασική, νεο-ρικαρντιανική και μαρξιστική οικονομική θεωρία.*

B. Rowthorn

Τό άρθρο αυτό αναφέρεται στο σύστημα σκέψης που είναι γνωστό ως νεο-κλασική¹ οικονομική, στην κριτική αυτού του συστήματος από τη νεο-ρικαρντιανή σχολή και, τέλος, ιδιαίτερα στη σχέση ανάμεσα στον νεο-ρικαρντιανισμό και τον μαρξισμό. Οι αναφορές στα νεο-κλασικά και νεο-ρικαρντιανά οικονομικά είναι επίτηδες στα γενικά τους χαρακτηριστικά, για να γίνει κατανοητή η επιχειρηματολογία και να αποφύγουμε τη σύγχυση. Σήμερα, στην πανεπιστημιακή οικονομική επιστήμη στον καπιταλιστικό κόσμο υπάρχει σύγχυση, καθώς το κυρίαρχο σύστημα σκέψης —τό νεο-κλασικό— υφίσταται επίθεση.

Παρ' όλες τις επίπονες μαθηματικές επεξεργασίες των τελευταίων ετών, τα οικονομικά αυτά διαφέρουν ελάχιστα στις βασικές τους αρχές από αυτά που ο Μάρξ ονόμαζε περιφρονητική «χυδαία οικονομική», πριν από έναν αιώνα περίπου. Πρόκειται για τη συστηματική παρουσίαση αυτών που είναι άμεσα ορατά στη σφαίρα των συναλλαγών στην αγορά: οι ατομικές προτιμήσεις, οι τιμές και η ανταλλαγή. Στο άρθρο αυτό λοιπόν, οι δροι «χυδαία οικονομική» και «νεοκλασική οικονομική» χρησιμοποιούνται ως ταυτόσημοι. Η χυδαία οικονομική έχει τα εξής γενικά χαρακτηριστικά:

1. Για έμπεριστατωμένες παρουσιάσεις της νεο-κλασικής θεωρίας, βλέπε K. Arrow και F. Hahn, *General Competitive Analysis*, Edinburgh 1971 και G. Debreu, *Theory of Value*, New York, 1959. Για πιο φιλοσοφικές εκδόσεις, βλέπε C. Ferguson, *The Neo-Classical Theory of Production and Distribution*, Cambridge 1969, και σχεδόν κάθε κοινό σύγγραμμα οικονομικής.

Ι. Χυδαία οικονομική

Πρώτο, είναι *άτομιστική* και *υποκειμενιστική*. Βλέπει την κοινωνία ως σύνολο από άτομα που η φύση τους θεωρείται δεδομένη ή προκαθορισμένη για την οικονομική ανάλυση, ανεξάρτητα από τα κοινωνικά φαινόμενα που εξετάζονται. Ο σκοπός της είναι να εξηγήσει τα κοινωνικά φαινόμενα σχετίζοντάς τα με τα ψυχολογικά χαρακτηριστικά των δεδομένων ατόμων και με την αρχική κατάσταση στην οποία βρίσκονται. Στη χυδαία οικονομική το άτομο έχει ακριβώς αντίστοιχο ρόλο με το άτομο στη νευτώνια μηχανική. Όπως η νευτώνια μηχανική βλέπει την υλική πραγματικότητα ως την αλληλεπίδραση ανάμεσα σε αμετάβλητα ή αλάνια άτομα, έτσι και η χυδαία οικονομική βλέπει την κοινωνική πραγματικότητα σαν την αλληλεπίδραση ατόμων που η φύση τους είναι σταθερή ή μόνιμη. Έξηγούν την κοινωνία με βάση το άτομο, αντί να εξηγούν το άτομο με βάση την κοινωνία. Αυτό είναι αντίθετο με την όπτική γωνία των μαρξιστών αλλά και μη μαρξιστών, όπως ο Durkheim, που αντιμετωπίζουν το άτομο ως προϊόν της κοινωνίας και που προσπαθούν να εξηγήσουν τα κοινωνικά φαινόμενα με βάση κοινωνικούς νόμους που δεν ανάγονται στα άτομα. Στά έργα του Μάρξ το άτομο εμφανίζεται μονάχα ως ο εκπρόσωπος ή φορέας (träger) συγκεκριμένων κοινωνικών σχέσεων. Η συσσώρευση του κεφαλαίου, για παράδειγμα, δεν αντιμετωπίζεται ως αποτέλεσμα της βουλιμίας των καπιταλιστών ή της υποκειμενικής τους χρονικής επιλογής, αλλά ως έκφραση των εσωτερικών νόμων της καπιταλιστικής ανάπτυξης, που μπορεί να αναλυθεί χωρίς να γίνει αναφορά στα υποκειμενικά χαρακτηριστικά του μεμονωμένου καπιταλιστή.

Δεύτερο, η χυδαία οικονομική υποφέρει από κάτι που μπορούμε να ονομάσουμε *νατουραλισμό*. Επειδή ακόμα και η πιο επιφανειακή περιγραφή αυτών που συνήθως θεωρούνται οικονομικά φαινόμενα δεν μπορεί να αγνοήσει το γεγονός ότι τα αντικείμενα παράγονται, ή παραγωγή πρέπει με κάποιον τρόπο, να περιληφθεί στο όπτικό πεδίο της χυδαίας οικονομικής. Αλλά ο τρόπος που αντιμετωπίζεται η παραγωγή μοιάζει πολύ με τον τρόπο που αντιμετωπίζονται τα άτομα. Όπως υποτίθεται ότι τα άτομα είναι ά-κοινωνικά, έτσι και η παραγωγή. Αντί να βλέπει την παραγωγή ως μία κοινωνική διαδικασία όπου οι άνθρωποι συναντώνται μέσα σε ένα συγκεκριμένο πλέγμα κοινωνικών σχέσεων, η χυδαία οικονομική τη βλέπει ως μία ά-κοινωνική ή φυσική διαδικασία όπου οι εισροές εργασίας, γη και μέσα παραγωγής (που παραπλανητικά ονομάζονται κεφάλαιο) μετατρέπονται μυστηριωδώς σε εκροές υλικών και μη υλικών αγαθών.

Οι σχέσεις ιδιοκτησίας εμφανίζονται στην εικόνα αυτή όχι ως σχέση με τη διαδικασία της εργασίας, ή αυτού που ο Μάρξ ονόμασε ιδιοποίηση της τής φύσης, αλλά σε σχέση με τη διαδικασία της διανομής, ή αυτού που ο Μάρξ ονόμασε ιδιοποίηση του προϊόντος. Έτσι ο Debren, όταν μιλάει για μία οικονομία με ά-οικονομική ιδιοκτησία δεν αναφέρεται στο γεγονός ότι ο καπιταλιστής προσλαμβάνει τον εργάτη και οργανώνει παραγωγή, αλλά στο γεγονός ότι μερικοί άνθρωποι αποκτούν μέρος από το συνολικό προϊόν με βάση την «ιδιοκτησία» τους των μέσων παραγωγής².

Τέλος, τη χυδαία οικονομική χαρακτηρίζει η προτεραιότητα που δίνει στα φαινόμενα της αγοράς ή της *ανταλλαγής*. Αυτό δεν είναι περίεργο. Αφού η κοινωνία αντιμετωπίζεται ως ένα πυκνό πλέγμα από άτομα που η φύση τους είναι δεδομένη, που

δεν συνεργάζονται σε μία κοινωνική διαδικασία παραγωγής και που η μόνη επαφή ανάμεσά τους είναι η αγορά και πώληση εμπορευμάτων, είναι αναπόφευκτο τα φαινόμενα της αγοράς να αποκτούν πρωταρχική σημασία.

Η χυδαία ή νεο-κλαστική οικονομική χαρακτηρίζεται, επομένως, από *υποκειμενικό ατομισμό*, από *ναουραλισμό* και από την προτεραιότητα που δίνει στην *ανταλλαγή*. Η χυδαία οικονομική είχε διπλό αποτέλεσμα: στο επιστημονικό επίπεδο δυσκόλεψε, αν δεν εμπόδιζε τελείως, τη σοβαρή μελέτη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και των οικονομικών νόμων κίνησης της σύγχρονης κοινωνίας· και στο ιδεολογικό επίπεδο πρόσφερε ήθικη δικαιώση στην υπάρχουσα κοινωνική τάξη πραγμάτων.

Αυτές οι δύο πτυχές, παρ' όλο που σχετίζονται μεταξύ τους, είναι διαφορετικές και θα ήταν λάθος να θεωρήσουμε ότι κάθε νεο-κλασικός οικονομολόγος είναι απολογητής του καπιταλιστικού συστήματος. Ο επιστήμονας που ασκεί τη νεο-κλαστική οικονομική μπορεί να διαπνέεται από το πιο άγνο πνεύμα επιστημονικής αναζητήσεως ή ακόμα και να είναι σοσιαλιστής που θεωρεί τη σημερινή κοινωνία ήθικα απαράδεκτη. Αυτό όμως δεν αλλάζει τις αντικειμενικές επιδράσεις της νεοκλασικής οικονομικής ως συστήματος σκέψης. Ανεξάρτητα από τις προσδοκίες των πιο προοδευτικών φορέων της, το έννοιολογικό πλαίσιο και η αφετηρία της νεο-κλασικής οικονομικής κάνουν οδυσιαστικά αδύνατη την επιστημονική ανάλυση του καπιταλιστικού ή οποιου άλλου τρόπου παραγωγής. Μόλις δεχτεί κανείς τις έννοιες και την αφετηρία, οι βασικές κατευθύνσεις στην ανάλυση έχουν προκαθοριστεί, και οι προσπάθειες να αλλάξουν οι κατευθύνσεις στο δόγμα «περισσότερου ρεαλισμού» θα είναι αναπόφευκτα εκλεκτικές. Η πραγματική επιστημονική πρόοδος είναι δυνατή μόνο στο βαθμό που εγκαταλείπεται φανερά ή σιωπηρά το αρχικό σύστημα σκέψης. Κατά την έκφραση του Bachelard, η νεο-κλαστική οικονομική είναι ένα «επιστημολογικό εμπόδιο» που η σημαντικότερη επίπτωσή του σε ένα επιστημονικό πρόγραμμα είναι να δυσκολέψει την ανάπτυξη μιας αυθεντικής επιστήμης των τρόπων παραγωγής³. Παρ' όλο το έντυπωσιακό μαθηματικό της όπλοστάσιο, ή συμβολή της νεο-κλασικής οικονομικής σε μία τέτοια κοινωνική επιστήμη είναι ασήμαντη. Φυσικά οι μαθηματικές μέθοδοι της νεο-κλασικής οικονομικής υπήρξαν πολύ σημαντικές σε πεδία όπως ο γραμμικός προγραμματισμός, όπου ο στόχος είναι η ανάπτυξη μιας επιστήμης της λογικής επιλογής ή, όπως αποκαλείται συχνά, της «πραξολογίας». Αλλά το γεγονός ότι η νεο-κλαστική οικονομική και η πραξολογία έχουν κοινές μαθηματικές μεθόδους και, σε ένα βαθμό, κοινό έννοιολογικό πλαίσιο δεν στηρίζει με κανένα τρόπο τον ισχυρισμό της νεο-κλασικής θεωρίας ότι είναι το απαραίτητο σημείο αφετηρίας για μία επιστήμη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η σχέση ανάμεσα στα δύο συστήματα σκέψης μπορεί να συγκριθεί, αν θέλουμε να κάνουμε πολεμική, με τη σχέση ανάμεσα στην αστρολογία και την αστρονομία, που έχουν κοινό λεξιλόγιο και, σε ένα βαθμό, κοινές έννοιες. Αλλά αυτό δεν στηρίζει τον ισχυρισμό της αστρολογίας ότι εί-

2. Debren, *Theory of Value*, σσ. 78-80.

3. Bl. Gaston Bachelard, *La Formation de l'Esprit Scientifique*, Paris 1938, ιδίως το Κεφ. Ι.

ναι μιά επιστήμη που βοηθά να κατανοήσουμε την ανθρώπινη μοίρα.

Παρ' όλο που είναι χρήσιμη ως σύστημα σκέψης που συμβάλλει στην ήθικη δικαίωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και εμποδίζει την έρευνα της λειτουργίας του σέ βάθος, η νεο-κλασική οικονομική δεν μπορεί να μελετήσει τα ζητήματα του κοινωνικού ελέγχου και όργανωσης που αντιμετωπίζουν οι καπιταλιστικές επιχειρήσεις ή το κράτος. Γι' αυτό έχουν αναπτυχθεί μιά σειρά από πρακτικές επιστήμες, που μερικές απορρίπτουν όρισμένα στοιχεία της νεο-κλασικής θεωρίας, και άλλες βασίζονται σε παρατηρημένες στατιστικές σχέσεις, που δύσκολα θα μπορούσαν να ένταχθούν σ' αυτή τη θεωρία. 'Ο κενυσιανισμός, γιά παράδειγμα, απορρίπτει σε ένα βαθμό τόν άτομικισμό, και αναζητά, χωρίς πάντα να τούς βρίσκει, νόμους που δεν μπορούν να αναχθούν άμεσα στη συμπεριφορά των ατόμων με δεδομένες προτιμήσεις και αντίληψεις· ή άβεβαιότητα, οι προσδοκίες και ή διαμόρφωσή τους παίζουν κεντρικό ρόλο σ' αυτή τη σχολή. "Άλλο παράδειγμα, ή επιστημονική επιχειρησιακή διοίκηση που απορρίπτει την αντίληψη της παραγωγής ως φυσικής διαδικασίας και, μέσα στά όρια που καθορίζονται από τις άστικές σχέσεις ιδιοκτησίας, εξετάζει την όρθολογική (δηλαδή κερδοφόρα) όργάνωση της διαδικασίας της εργασίας και τόν έλεγχο των εργατών. "Άλλά είναι κοινό γνώρισμα γιά όλες αυτές τις πρακτικές επιστήμες ότι δεν έχουν ένα γενικό όραμα με την ίδια έμβέλεια όπως ή χυδαία οικονομική, γιατί όλες είναι λίγο-πολύ έκλεκτικές στην προσέγγιση των προβλημάτων. Παρ' όλη την ανάπτυξη που γνώρισαν τά εφαρμοσμένα οικονομικά και οι συναφείς πρακτικές επιστήμες τά τελευταία χρόνια, ή χυδαία οικονομική παραμένει τό κυρίαρχο και ούσιαστικά τό μόνο, γενικό σύστημα σκέψης στόν κόσμο της πανεπιστημιακής οικονομικής. Κάποια έποχή ό κενυσιανισμός φαινόταν ότι μπορούσε να προσφέρει ένα εναλλακτικό σύστημα, αλλά μετά από είκοσιπέντε χρόνια πετυχημένης εφαρμογής έχει υποβαθμιστεί σε μιά πρακτική επιστήμη και δεν αποτελεί πραγματική άπειλή γιά τη χυδαία οικονομική. Μάλιστα μιά νοθευμένη έκδοχή κενυσιανισμού έχει ένσωματωθεί σε αυτό που ό Samuelson άποκάλεσε «μεγάλη νεο-κλασική σύνθεση».

Ουδέτερότητα και άπολογητική

Η χυδαία οικονομική έπιδρά ίδεολογικά με δύο ξεχωριστούς τρόπους: μέσα από την εικόνα του κόσμου που προτείνουν οι φαινομενικά ουδέτερες παραλλαγές της, και μέσα από τη χρήση μερικών συμπερασμάτων της γιά φανερά άπολογητικούς σκοπούς. Οι φαινομενικά ουδέτερες παραλλαγές αναλύουν τό καπιταλιστικό σύστημα σάν να ήταν ένας μηχανισμός από τη φύση του σταθερός και αυτό-ρυθμιζόμενος όμαλά. Η άνεργία, οι κρίσεις, ή άνιση ανάπτυξη και άλλα άρνητικά φαινόμενα του συστήματος θεωρούνται ως παρεκκλίσεις από την «ίσοροπία» ή ως δευτερεύοντα φαινόμενα, και ή ύπαρξή τους, όσον άφορά την ανάλυση, άποδίδεται σε «τριβές» ή «άτέλειες», όπως τά μονοπάγια ή ή άτελής πληροφόρηση. Πέρα από τά εμπόδια που βάζει στην επιστημονική δουλειά, μιά τέτοια προσέγγιση έχει άμεσες πολιτικές προεκτάσεις. Με τό να αντιμετωπίζει συστηματικά αυτά τά άρνητικά στοιχεία ως παρεκκλίση από την ίσοροπία ή ως δευτερεύοντα φαινόμενα, ή χυδαία οικονομική θεωρεί ότι δεν παίζουν βασικό ρόλο στό καπιταλιστικό σύστημα. Άπό

έκει και πέρα είναι εύκολο να καταλήξουμε ότι μπορούν να άπαιλειφθούν άν αύξηθεί ό ανταγωνισμός και γίνει καλύτερη ή πληροφόρηση ή κάποια άλλη μερική άλλαγή με σκοπό να εξαλειφθούν οι άτέλειες ενός μηχανισμού που είναι, κατά τά άλλα, τέλειος.

Οι άπολογητικές χρήσεις της χυδαίας οικονομικής συχνά πηγάζουν από την έμφαση που δίνει αυτή στην άντιστοιχία ανάμεσα στις ύποκειμενικές προτιμήσεις των ατόμων και στην τεχνολογική διάταξη της οικονομίας. Στίς πιο άπλές έκδοχές οι συνθήκες ίσοροπίας — που έκφράζουν αυτή την άντιστοιχία — έχουν τη μορφή ενός συστήματος εξισώσεων ανάμεσα στους ύποκειμενικούς λόγους ύποκατάστασης μεταξύ του ενός και του άλλου αγαθού και στους αντίστοιχους «άντικειμενικούς» ή τεχνικούς λόγους ύποκατάστασης. Σε πιο προχωρημένες έκδοχές, μερικές από αυτές τις ισότητες γίνονται άνισότητες, γιά να πάρουν όψη πιθανά όρια, γωνίες ή άλλες άνωμαλίες. Έπειδή οι άπολογητικές χρήσεις βασίζονται κυρίως στίς πιο άπλές έκδοχές της θεωρίας, ως υποθέσουμε ότι όλες οι συνθήκες ίσοροπίας έχουν τη μορφή ισωτήτων. Η επιχειρηματολογία που παραθέτουμε παρακάτω μπορεί να επεκταθεί, με μερικές άλλαγές, γιά να καλύψει και την περίπτωση των άνισωτήτων.

Η άπολογητική χρησιμότητα της άντιστοιχίας που αναφέρουμε μπορεί να φωτιστεί με ένα άπλό παράδειγμα. Άς υποθέσουμε ότι ή ύπάρχουσα τεχνολογία είναι τέτοια που άν χρησιμοποιηθεί μιά παραπάνω μονάδα ενός αγαθού, γιά παράδειγμα σιταριού, ως εισροή στην παραγωγική διαδικασία και γίνει άποδοτική χρήση της, τότε ή παραγωγή του ίδιου αγαθού τόν επόμενο χρόνο θα αύξηθεί κατά $1+x$ μονάδες, έφόσον όλες οι άλλες εισροές και έκροές παραμένουν σταθερές. Τότε, κατά την όρολογία της χυδαίας οικονομικής, τό x είναι τό «όριακό προϊόν» του σιταριού. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, κάθε άτομο που μειώνει τη φεινή του κατανάλωση σιταριού κατά μία μονάδα μπορεί, άν θέλει, να έχει το χρόνο περισσότερο σιτάρι κατά $1+x$ μονάδες. Με άλλα λόγια τό «επιτόκιο του σιταριού», που δείχνει την άποδοτικότητα σε σιτάρι γιά τόν κάθε άποταμιευτή σιταριού είναι ίσο με τό όριακό προϊόν του σιταριού.

Έφόσον τό σύστημα βρίσκεται σε ίσοροπία, δεν μπορεί να ύπάρχει άτομο που καταναλώνει σιτάρι και που θα προτιμούσε να καταναλώσει $1+x$ μονάδες παραπάνω τόν επόμενο χρόνο άν τί γιά μιά μονάδα φέτος, γιατί άν ύπήρχε τέτοιο άτομο, θα χρησιμοποιούσε τη δυνατότητα που του δίνει ό «λόγος ύποκατάστασης» του σιταριού, θα μείωνε δηλαδή τη φεινή κατανάλωσή του, και ή διάρθρωση της οικονομίας θα άλλαζε, πράγμα που αντίβαινει στην ύπόθεση ότι τό σύστημα βρίσκεται σε ίσοροπία. Και μάλιστα, έφόσον υποθέτουμε ότι οι συνθήκες ίσοροπίας έκφράζονται με ισότητες, μπορούμε να πούμε ότι κάθε άτομο, χωρίς εξαίρεση, θα βρίσκεται άκριβώς στό όριο της έπιλογής, θα τό είναι εξίσου άδιάφορο άν θα καταναλώσει τη μιά μονάδα σιτάρι φέτος ή τις $1+x$ μονάδες παραπάνω του χρόνου. Άν καταναλώσει μιά μονάδα λιγότερο φέτος θα χρειάζεται άκριβώς $1+x$ μονάδες παραπάνω του χρόνου γιά να έχει τό ίδιο επίπεδο ίκανοποίησης. Με λίγο λιγότερες θα είναι χειρότερα και με λίγο περισσότερες θα είναι καλύτερα. Κατά την όρολογία της χυδαίας οικονομικής ό «ύποκειμενικός του λόγος χρονικής έπιλογής» είναι ίσος με x . Θεωρείται ότι μετράει την ύποκειμενική ζημιά που ύφίσταται όταν αναβάλλει την κατανάλωση του σιταριού.

‘Επομένως, αν οι συνθήκες ισοροπίας έχουν τη μορφή ισότητων, και αν εξετάσουμε τις αλλαγές στην παραγωγή και κατανάλωση ενός μόνο αγαθού, που το χρησιμοποιούμε και ως μονάδα μέτρησης, τότε συμπεραίνουμε ότι τα όριακά προϊόντα, τα επιτόκια και οι υποκειμενικοί λόγοι χρονικής επιλογής είναι όλα ίσα. Έτσι, αν οι συνθήκες ισοροπίας εκφραστούν με τη μορφή ισοτήτων και παίρνοντας υπόψη μονάχα τις αλλαγές στην παραγωγή και κατανάλωση ενός μεμονωμένου προϊόντος, το οποίο και χρησιμοποιούμε ως βάση μέτρησης, τότε θα βρούμε ότι τα όριακά προϊόντα, τα επιτόκια και οι «υποκειμενικοί λόγοι χρονικής επιλογής» είναι όλα ίσα.

Τώρα αν και οι εξισώσεις αυτές είναι άπιθानο να ισχύουν στην πράξη, η πρόταξή τους δεν αποτελεί άφραυτης μιά άνοιχτή άπολογητική του καπιταλιστικού συστήματος. Για να μεταρπουν σέ άπολογητές, χρειάζεται κάτι περισσότερο και αυτό προσφέρεται από τόν τρόπο μέ τόν όποιο οι διάφοροι όροι έρμηνεύονται στά άπολογητικά συγγράμματα. ‘Η χρονική μετάθεση της κατανάλωσης παρουσιάζεται σάν θυσία που είναι δυνατό να μετρηθεί μέ τη χρήση του άνάλογου «υποκειμενικού λόγου χρονικής επιλογής». ‘Η λήψη επιπλέον προϊόντων παρουσιάζεται σάν μιά ανταμοιβή που μπορεί να μετρηθεί χρησιμοποιώντας τό κατάλληλο επιτόκιο. Τέλος τά όριακά προϊόντα συχνά περιγράφονται σάν όριακές συνεισφορές στην παραγωγή του κεφαλαίου μέ τη δοσμένη μορφή που αυτό κάθε φορά παίρνει. Σύμφωνα μέ τήν παραπάνω όρολογία οι άνωτέρω ισότητες μπορούν να ξαναεκφραστούν κάπως έτσι: ό άποταμιευτής παίρνει μιά ανταμοιβή ή όποία παίρνει τη μορφή του τόκου, άνάλογη τόσο μέ τη θυσία που έχει κάνει όσο και μέ τήν όριακή συνεισφορά του κεφαλαίου του στην παραγωγή.

‘Η άπολογητική αυτή όρολογία μπορεί να χρησιμοποιηθεί ακόμα και όταν οι συνθήκες ισοροπίας παίρνουν τη μορφή άνισοτήτων (και όχι ισοτήτων). ‘Ο τόκος παραμένει ή ανταμοιβή για τη «θυσία» ή τήν άποχή από τήν κατανάλωση και συσχετίζεται, αν και όχι κατ’ άνάγκη άναλογικά, μέ αυτή τη θυσία και τήν όριακή συνεισφορά του κεφαλαίου στην παραγωγή. ‘Από κή γενική άποψη, ό διάφορες κατηγορίες εισοδήματος χαρακτηρίζονται σάν ανταμοιβές για διάφορα είδη θυσιών, ή κάθε μιά από τίς όποιες προσφέρει μιά άπαραίτητη συνεισφορά στην παραγωγή. Μέ άλλα λόγια, ό καπιταλιστής μέ τό να μήν καταναλώνει ένα μέρος του κεφαλαίου του παίρνει σάν άμοιβή κάποιο τόκο (ή κέρδος). Μέ τήν ίδια λογική ό ιδιοκτήτης γης παίρνει τό νοίκι σάν άμοιβή για τήν μη χρήση από τόν ίδιο της γης που του άνήκει. Τέλος, ό εργάτης παίρνει τόν μισθό του σάν ανταμοιβή για τόν έλευθερό χρόνο που θυσιάζει. Έχοντας περιγράψει τήν κατάσταση κατ’ αυτόν τόν τρόπο δεν είναι δύσκολο να καταλήξουμε στο να θεωρήσουμε ότι ή σχέση άνάμεσα στους καπιταλιστές, τους ιδιοκτήτες γης, και τους εργάτες είναι μιά σχέση άρμονική, όπου ό καθένας συμβάλλει μέ τόν δικό του τρόπο στην παραγωγή και παίρνει γι’ αυτό τήν άνάλογη άμοιβή. ‘Ο Μάρξ εξέφρασε άκριβώς αυτό στο παρακάτω, κάπως έκτεταμένο άπόσπασμα. «Αυτό, επιπλέον προσφέρει σημαντικές ύπηρεσίες στους άπολογητές. Γιατί (μέ μορφή) γή-νομία, κεφάλαιο-τόκος, εργασία-μισθός, οι διάφορες μορφές ύπεραξίας και ή διάρθρωση της καπιταλιστικής παραγωγής έρχονται άντιμέτωπα μεταξύ τους όχι σάν άποξενωμένες μορφές, αλλά σάν έτερογενείς και άνεξάρτητες μορφές, διαφορετικές ή μιά από τήν άλλη, αλλά όχι άνταγωνιστικές. Τά διάφορα εισοδήματα προέρχονται

άπό έντελώς διαφορετικές πηγές, τό πρώτο από τη γή, τό δεύτερο από τό κεφάλαιο και τό τρίτο από τήν εργασία. Έτσι δεν έχουν άνταγωνιστική σχέση μεταξύ τους γιατί δεν έχουν καμιά άπολύτως έσωτερική σχέση άνάμεσά τους. ‘Αν παρ’ όλα αυτά δουλεύουν μαζί στην παραγωγή, τότε ή συνεργασία είναι άρμονική, μιά έκφραση άρμονίας, όπως, π.χ. ό αγρότης μέ τό ζώο, τό άροτρο και τη γή στη γεωργία, στην άληθινή εργασιακή διαδικασία, δουλεύουν μαζί άρμονικά, παρά τίς διαφορές τους. ‘Εάν ύπάρχει κάποια άντίθεση άνάμεσά τους, αυτή προκύπτει άπλά, άπό τόν άνταγωνισμό για τό ποιός από όλους αυτούς τους παράγοντες θά πάρει τά περισσότερα από τήν αξία που όλοι μαζί δημιουργήσαν. ‘Ακόμα και αν αυτό τους φέρνει που και που στά χέρια, τό άποτέλεσμα αυτού του άνταγωνισμού άνάμεσα στη γή, τό κεφάλαιο και τήν εργασία δείχνει, έντέλει, ότι, αν και τσακώνονται μεταξύ τους για τη μοιρασιά ό άνταγωνισμός τους τείνει να αυξάνει τήν αξία του προϊόντος σέ τέτοιο βαθμό που ό καθένας παίρνει ένα μεγαλύτερο κομμάτι, έτσι που ό άνταγωνισμός που τους σπρώχνει προς τά μπρός είναι άπλά και μόνο ή έκφραση της άρμονίας τους»⁴.

‘Η συνολική συνάρτηση παραγωγής

Σημειώνουμε έδώ τη διπλή άρμονία άνάμεσα στους συντελεστές. Στη διαδικασία της παραγωγής συνεργάζονται ενώ στη διαδικασία διανομής ό άνταγωνισμός τους δεν είναι παρά μιά έκφραση μιάς βαθύτερης ένότητας συμφερόντων. Αυτή ή άρμονία συμφερόντων εκφράζεται ιδιαίτερα άπλά στίς εκλαϊκευμένες εκδόσεις της χυδαίας οικονομικής, που βασίζονται στη θεωρία της όριακής παραγωγικότητας, που σχετίζεται μέ τήν άποκαλούμενη συνολική συνάρτηση παραγωγής. ‘Η θεωρία αυτή λέει ότι τά έμπορεύματα μπορούν να άναχθούν σέ ένα κοινό μέτρο κατά τέτοιον τρόπο ώστε ή άνάλυση να μπορεί να άγνοήσει τήν ύπαρξη πολλών διαφορετικών έμπορευμάτων, και κατά συνέπεια ή κατανομή εισοδήματος, τό σημείο ισοροπίας και τά άλλα χαρακτηριστικά του συστήματος μπορούν να άναλυθούν σάν να ύπήρχε ένα μόνο και όμοιόδες έμπόρευμα όπως τό σιτάρι, που χρησιμοποιήσαμε προηγούμενα. Τό έμπόρευμα αυτό εμφάνιζε-ται και σάν εισροή, και τότε τό άποκαλούμε κεφάλαιο, και σάν έκροή, όποτε λέγεται εισόδημα. Οι εισροές μετατρέπονται σέ έκροές μέσω μιάς συνάρτησης παραγωγής, ή όποία καθορίζει τό ποσό της έκροής που παράγεται από δοσμένες εισροές γης, εργασίας και κεφαλαίου.

‘Υπάρχουν μιά σειρά λόγοι για τη δημοτικότητα της θεωρίας αυτής. Είναι άπλή, κατάλληλη για διδασκαλία και εύκολη να προπαγανδιστεί, καθώς είναι εύκολο να παρασταθεί γραφικά. Πέρα άπ’ αυτό, αν και άπλή φέρεται ότι βασίζεται πάνω στην πιο σύνθετη θεωρία της «γενικής ισοροπίας», ή όποία είναι δυνατό να συμπεριλάβει ένα άπεριόριστο άριθμό έμπορευμάτων. Και πράγματι, μέχρι πρόσφατα επικρατούσε ή άποψη ότι τίποτα τό σημαντικό δεν χανόταν στη μετάβαση από τόν κόσμο των πολλών έμπορευμάτων της θεωρίας της γενικής ισοροπίας στον κόσμο του ενός έμπορεύματος της συνολικής συνάρτησης παραγωγής. Τέλος, ή φαινομενική έπιτυχία της θεωρίας αυτής στην πρακτική της έφαρμογή συνέβαλε άποφασιστικά στη δημοτι-

4. *Theories of Surplus-Value*, Τόμος III, London 1972, σ. 503.

κότητά της. Ένα μεγάλο φάσμα υποτιθέμενης επιστημονικής δουλειάς έχει βασιστεί στη συνολική συνάρτηση παραγωγής, ιδιαίτερα αυτή των Solow, Denison κ.ά., προσπαθώντας να καταπιαστεί με τα αίτια της οικονομικής ανάπτυξης και τη συμβολή μη υλικών εισροών στην παραγωγή.

Συχνά, όταν ασχολούμαστε με θέματα ισοροπίας και κατανομής του εισοδήματος γίνονται μερικές υποθέσεις για τη μορφή της συνολικής συνάρτησης παραγωγής και τις ατομικές προτιμήσεις. Η συνάρτηση παραγωγής, π.χ., θεωρείται ότι παρουσιάζει σταθερές αποδόσεις κλίμακος και φθίνοντα όριακά προϊόντα, σε σχέση με τους τρεις συντελεστές: γη, εργασία και κεφάλαιο. Υπό τον όρο ότι οι προτιμήσεις των συμβαλλομένων παρουσιάζουν ορισμένες δεδομένες ιδιότητες, οι υποθέσεις αυτές θα είναι αρκετές για να εξασφαλίσουν ό,τι σ' αντιστοιχία με κάθε άρχικη κατανομή των πόρων, που βρίσκονται στη διάθεση κάθε συμβαλλόμενου, θα υπάρχει ένα μοναδικό σημείο ισοροπίας. Σ' αυτό τό σημείο κάθε συντελεστής αμοιβάται ανάλογα με τη συνεισφορά του στην παραγωγή, που με τη σειρά της είναι ίση με την υποκειμενική θυσία που ο ιδιοκτήτης ενός συντελεστή κάνει, όταν επιτρέπει σ' αυτόν να χρησιμοποιηθεί για την παραγωγή και όχι για την κατανάλωση.

Συνάγεται επίσης από την παραδοσιακή θεωρία της συνολικής συνάρτησης παραγωγής ότι σε μία κοινωνία όπου κυριαρχεί ο ανταγωνισμός, ή εργατική τάξη δεν μπορεί να βελτιώσει

τη συλλογική της θέση με τό να οργανωθεί σε οικονομικό επίπεδο για αυξήσεις, βελτιώσεις στις συνθήκες δουλειάς ή έλεγχο στην παραγωγική διαδικασία. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία κάθε τέτοιου είδους οργάνωση θα προκαλέσει κάποιας μορφής σπατάλη με τη μορφή είτε υποαπασχόλησης ή της όχι σωστής τοποθέτησης κάποιου συντελεστή⁵. Άκόμα κι αν κάποια ομάδα εργατών καταφέρει να βελτιώσει τη θέση της μέσω της οργάνωσής της, αυτό μπορεί να γίνει μόνο σε βάρος άλλων εργαζομένων που θα άαγκαστούν είτε να δεχτούν χαμηλότερους μισθούς ή χειρότερες συνθήκες δουλειάς ή, τέλος, ακόμα και να χάσουν την ίδια τους τη δουλειά.

Αυτό δέν σημαίνει ότι οι εργάτες δέν μπορούν να πετύχουν μία ανακατανομή εισοδήματος προς όφελός τους. Σημαίνει όμως ότι ή ανακατανομή αυτή πρέπει να επιτευχθεί μέσω της φορολογίας —κατά προτίμηση με πάγιο ποσό— έτσι ώστε οι όριακες ισότητες να μὴν ανατραπούν. Οι φόροι μπορεί να επιβληθούν είτε πάνω στο εισόδημα είτε στον πλούτο. Βέβαια, οι φόροι δέν μπορεί να επιβληθούν μέσα από τον οικονομικό αγώνα των εργατών ενάντια στον εργοδότη τους ή σε ομάδες εργοδοτών. Σύμφωνα λοιπόν μ' αυτή τη θεωρία, οι εργάτες δέν έχουν

5. Για την κλασική διατύπωση της θέσης αυτής, βλ. J. Hicks, *The Theory of Wages*, London 1963, ιδίως τό Κεφ. 2.

στήν πραγματικότητα λόγο να οργανώνονται σε επίπεδο δουλειάς, εκτός, ίσως, για να βοηθήσουν τον ανταγωνισμό, ασκώντας πίεση στον όπισθοδρομικό εργοδότη. Έάν πρέπει να οργανωθούν, οι εργάτες πρέπει να το κάνουν στο πολιτικό επίπεδο, πιθανά, ίσως σχηματίζοντας το δικό τους πολιτικό κόμμα, πού θα αγωνιστεί για τα συμφέροντά τους.

Επιφανειακά, η άποψη αυτή, μοιάζει να συμφωνεί με μία αγωνιστική ταξική πολιτική, στο βαθμό πού, στο κάτω-κάτω, οι εργάτες μπορούν να χρησιμοποιήσουν το κόμμα τους για να ασκήσουν πίεση για τις πιό ριζοσπαστικές κοινωνικές μεταβολές. Το αληθινό της περιεχόμενο όμως, είναι άκριτως το ανάποδο. Η βάση οποιασδήποτε ταξικής πολιτικής είναι η καθημερινή πάλη του εργάτη στο χώρο δουλειάς ενάντια στον εργοδότη του. Οι εργάτες μαθαίνουν να λειτουργούν σαν τάξη μονάχα με το άπλωμα και την ένοποιήση των συγκεκριμένων αυτών αγώνων στο χώρο της δουλειάς. Χωρίς μία τέτοια βάση, μία πολιτική της εργατικής τάξης, ανεξάρτητα από το πώς ξεκίνησε, θα εκφυλιστεί και θα καταλήξει στο να πάψει η εργατική τάξη να λειτουργεί και να ενεργεί σαν τάξη. Έτσι, ο εργάτης, στο βαθμό πού παραμένει πολιτικά δραστήριος, βρίσκει τον έαυτό του να αγωνίζεται όχι σαν μέλος μιάς τάξης, αλλά σαν άτομο, σαν πολίτης. Έτσι, ανεξάρτητα από τη ριζοσπαστικότητα των συνθημάτων τους, το πρακτικό περιεχόμενο μιάς θεωρίας πού ισχυρίζεται ότι όλες οι μεταβολές πρέπει να πραγματοποιηθούν μέσω του συστήματος φορολογίας και της ανακατανομής της ιδιοκτησίας, είναι, σε τελευταία ανάλυση, μία πολιτική συμμετοχής του εργάτη σαν μεμονωμένου πολίτη και η διάλυση της εργατικής τάξης σε οργανωτικό επίπεδο. Έν ολίγοις, αυτό πού προτείνεται είναι ότι οι εργάτες πρέπει να εγκαταλείψουν την ταξική πάλη και να αφιερωθούν στην αστική πολιτική.

Έτσι δεν είναι παράξενο ότι πολλοί ριζοσπαστικοί θιασώτες της θεωρίας της δριακής παραγωγικότητας πού διακηρύσσουν την ανάγκη για μία δραστητική ανακατανομή του πλούτου και του εισοδήματος μέσω του συστήματος φορολογίας, είναι ταυτόχρονα ένθερμοι αντίπαλοι του συνδικαλιστικού κινήματος και κάθε άλλης μορφής οργάνωσης και πάλης της εργατικής τάξης έξω από το παραδοσιακό πλαίσιο της αστικής πολιτικής. Αυτό εξηγεί γιατί οι άστοι ρεφορμιστές μπορούν ταυτόχρονα να υποστηρίζουν και να καταδικάζουν τη φτώχεια και την άνιση κατανομή του πλούτου και γιατί ένω προπαγανδίζουν την αναδιανομή για να δημιουργήσουν μία δημοκρατία ιδιοκτητών, την ίδια κιόλας στιγμή καταδικάζουν το συνδικαλιστικό κίνημα σαν τη βασική αιτία όλων των κακών της οικονομίας.

Οι πιό συντηρητικοί από τους θιασώτες της θεωρίας της δριακής παραγωγικότητας δεν χρειάζεται να φτάσουν ως εδώ. Γι' αυτούς η υπάρχουσα διανομή της ιδιοκτησίας είναι ιερή και άπαρθιαση. Η ιδιοκτησία αντιπροσωπεύει την ανταμοιβή για προσπάθειες πού καταβλήθηκαν στο παρελθόν. Οι κύριοι αυτοί μας λένε πώς αν οι εργάτες θέλουν να γίνουν ιδιοκτήτες πρέπει να αρχίσουν να αποταμιεύουν! Βέβαια, στους ακαδημαϊκούς κύκλους η άποψη αυτή δεν είναι και πολύ της μόδας και η κυρίαρχη αντίληψη είναι ότι η πειουσία και το εισόδημα πρέπει να αναδιανεμηθούν μέσα από τα κανάλια πού προσφέρει η αστική πολιτική διαδικασία, δηλαδή τη φορολογία. Φυσικά η ανακατανομή δεν πρέπει να φτάσει στο σημείο πού να καταστρέφει την αξία των «κινήτρων», ούτε πρέπει ο κρατικός παρεμβατισμός να είναι τόσο δραστηικός ώστε να γίνει άπειλή για την ατομική «ε-

λευθερία». Πέρα απ' αυτό, ακόμα και αν λίγοι πανεπιστημιακοί οικονομολόγοι πιστεύουν ακόμα ότι η νεο-κλασική οικονομική θεωρία προσφέρει μία πλήρη δικαίωση για την υπάρχουσα κατάσταση των πραγμάτων, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αυτού του είδους οικονομικές θεωρίες συνεχίζουν να δίνουν κάλυψη σε αντιδραστηκές απόψεις πού παραμένουν της μόδας σε πλατύτερους κοινωνικούς κύκλους. Μέ το να παράγει μία φαινομενικά επιστημονική βάση, γι' αυτές τις απόψεις, η νεο-κλασική οικονομική θεωρία, εξακολουθεί να άσκει αντιδραστητική επίδραση. Από επιστημονική άποψη βέβαια, η κύρια αντιθετική θεωρία αυτή έστιάζεται στη λειτουργία της σαν επιστημολογικό εμπόδιο στη γόνιμη επιστημονική μελέτη του καπιταλιστικού και άλλων τρόπων παραγωγής.

II. 'Ο νεο-ρικαρντιανισμός

Η χυδαία οικονομική θεωρία έχει έντονα επικριθεί από μία σχολή οικονομολόγων, πού θα μπορούσε να χαρακτηριστεί νεο-ρικαρντιανή, στο βαθμό πού οι όπαδοί της θεωρίας αυτής ακολουθούνε στη δουλειά τους μία, λίγο-πολύ συνειδητή επιστροφή στη μέθοδο, αν όχι και στις ίδιες προτάσεις του Ρικάρντο⁶. Η σχολή αυτή έχει επίσης γίνει γνωστή και σαν άγγλο-ιταλική. Τα κύρια χαρακτηριστικά των οικονομολόγων της σχολής αυτής είναι η άπόρριψη από τη μεριά τους του ύποκειμενικού ατομισμού, της προσφοράς και της ζήτησης σαν προσδιοριστικού παράγοντα της κατανομής του εισοδήματος, και το γεγονός ότι η ανάλυσή τους παίρνει ξεκάθαρα ύπόψη την ύπαρξη οικονομικών τάξεων. 'Απ' αυτές τις θέσεις έχουν αναλάβει μία έσωτερική κριτική της χυδαίας οικονομικής, δείχνοντας ότι πολλές από τις κεντρικές της θέσεις δεν συμφωνούν με τα ίδια τα δεδομένα από τα όποια ξεκινάμε. Έτσι, σύμφωνα μ' αυτή την αντίληψη, η θεωρία της δριακής παραγωγικότητας πού βασίζεται στη συνολική συνάρτηση παραγωγής δεν άπορεί από το σύστημα της θεωρίας της γενικής ίσοροπίας.

Η κριτική τους ξεκινάει από την παρατήρηση ότι τα μέσα παραγωγής σε μία καπιταλιστική οικονομία έχουν διπλό χαρακτήρα. Από τη μία είναι ύλικά αντικείμενα και σαν τέτοια η χρησιμοποίησή τους στην παραγωγική διαδικασία οδηγεί στη δημιουργία μεγαλύτερου τελικού προϊόντος. Από την άλλη, άποτελούν περιουσιακά στοιχεία όρισμένων ατόμων και με αυτή τους την ιδιότητα καθιστούν τον ιδιοκτήτη τους δικαιούχο σε κάποιο τμήμα του τελικού προϊόντος. Σαν ύλικά αντικείμενα, τα μέσα παραγωγής ή το κεφάλαιο, όπως λέγονται, δεν μπορούν να αναχθούν σε κάποιο ένιαίο μέτρο πού να έχει οικονομικό νόημα. Είναι βέβαια δυνατό, να καταμετρηθούν ανάλογα με το βάρος τους, τον όγκο τους ή κάποιο άλλο τους χαρακτηριστικό. Ένας τέτοιος όμως προσδιορισμός δεν θα ήταν καθόλου χρήσι-

6. Το κύριο έργο της σχολής αυτής είναι, φυσικά, του P. Sraffa, *Production of Commodities by Means of Commodities*, Cambridge 1960. Μία σειρά από συναφή άρθρα έχουν ανατυπωθεί στις συλλογές των G. Harcourt and N. Laing, *Capital and Growth* ή των E. Hunt και J. Schwartz, *A Critique of Economic Theory*, και τα δύο Λονδίνο 1971 — ιδιαίτερα βλ. τα P. Garegnani «Heterogeneous Capital, the Production Function and the Theory of Distribution», L. Pasinetti «Switches in Technique and the Rate of Return in Capital Theory», και J. Robinson «The Production Function and the Theory of Capital».

μος για να εξετάσουμε θέματα όπως την κατανομή του εισοδήματος ή την κατάσταση ισοροπίας. Σάν ιδιοκτησία όμως, τα μέσα παραγωγής μπορούν να αποκτήσουν ένα κοινό μέτρο, δηλαδή την τιμή τους, ή, όπως λαθεμένα λένε οι νεο-ρικαρντιανοί, την αξία τους.

Η αντίθεση αυτή μπορεί, στη μαρξιστική ορολογία, να εκφραστεί λέγοντας ότι το κεφάλαιο είναι ταυτόχρονα ένα έτερογενές συνονθύλευμα από αξίες χρήσης και ένα όμοιόδης σύνολο από ανταλλακτικές αξίες. Έχοντας κατά νου αυτήν τη διάκριση οι νεο-ρικαρντιανοί δείχνουν ότι στη θεωρία της όριακής παραγωγικότητας, που βασίζεται στη συνολική συνάρτηση παραγωγής, ή αναγωγή όλων των έμπορευμάτων σε ένα κοινό μέτρο γίνεται στη βάση των ανταλλακτικών αξιών, και όχι του βάρους, του όγκου ή οποιουδήποτε άλλου υλικού χαρακτηριστικού τους. Βέβαια, καθώς το ποσοστό του κέρδους ποικίλλει, οι ανταλλακτικές αξίες θα μεταβάλλονται, και, κατά συνέπεια, η ανταλλακτική αξία ή η τιμή οποιουδήποτε συνόλου έμπορευμάτων μπορεί επίσης να αλλάζει. Με άλλα λόγια, η αναγωγή όλων των προϊόντων σε ένα κοινό μέτρο εξαρτάται από το ποσοστό του κέρδους. Έτσι, δεν είναι κατά συνέπεια δυνατό να πραγματοποιήσουμε αυτήν την αναγωγή πριν γίνει γνωστό το ποσοστό του κέρδους.

Αυτό το αποτέλεσμα χρησιμοποιείται από τους νεο-ρικαρντιανούς, για να κατακρίνουν τη συνολική συνάρτηση παραγωγής, που οι χυδαίοι οικονομολόγοι πίστευαν ότι μπορούσε να προσδιοριστεί από τεχνολογικά στοιχεία και μόνο, και που είχε την ιδιότητα ότι η σχέση ανάμεσα στο κεφάλαιο, ανά εργαζόμενο, και στο ποσοστό κέρδους ήταν αντιστρόφως ανάλογη. Οι νεο-ρικαρντιανοί δείχνουν ότι μπορεί να είναι αδύνατο να διαβαθμιστούν οι τεχνικές παραγωγής ανάλογα με την «ένταση κεφαλαίου», δηλαδή την ανταλλακτική αξία κεφαλαίου ανά εργαζόμενο. Μία τεχνική μπορεί να είναι μεγαλύτερης έντασης κεφαλαίου από μία άλλη τόσο στα ψηλά όσο και στα χαμηλά ποσοστά κέρδους, αλλά να είναι μικρότερης έντασης κεφαλαίου στα ενδιάμεσα ποσοστά κέρδους. Κάτω από αυτές τις συνθήκες δεν μπορεί να υπάρχει μονοσήμαντη σχέση ανάμεσα στην ένταση κεφαλαίου και το ποσοστό κέρδους, ή με την ίδια λογική, ανάμεσα στην ένταση κεφαλαίου και στο επίπεδο των μισθών. Σχετικό με τα παραπάνω είναι το περίφημο «παράδοξο της επανενταξιακής κατάστασης». Οι καπιταλιστές μπορεί να προτιμούν τη μία τεχνική, όταν το ποσοστό κέρδους είναι χαμηλό, κάποια άλλη τεχνική, όταν το ποσοστό κέρδους είναι μέτριο, και να προτιμούν την αρχική τεχνική όταν το ποσοστό κέρδους είναι ψηλό. Έτσι παρατηρείται ότι είναι δυνατό οι καπιταλιστές να χρησιμοποιούν την ίδια τεχνική, τόσο σε ψηλά, όσο και σε χαμηλά ποσοστά κέρδους, και να χρησιμοποιούν κάποια άλλη τεχνική στα ενδιάμεσα επίπεδα. Γενικότερα είναι δυνατό, παρά την ύπαρξη μιάς μονοσήμαντης σχέσης, αυτή να είναι «στρεβλή» και έτσι η ένταση κεφαλαίου να αυξάνεται καθώς αυξάνεται το ποσοστό κέρδους. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα συμπεράσματα αυτά των νεο-ρικαρντιανών δεν είναι απλά αξιοπεριεργα παιχνίδια, γιατί τέτοιες αντικαταστάσεις ή στρεβλές σχέσεις είναι δυνατό να παρατηρηθούν κάτω από πολύ πιστευτές προϋποθέσεις.

Τέλος, οι νεο-ρικαρντιανοί, έχουν τονίσει το ήδη γνωστό γεγονός ότι αν πάρουμε το κεφάλαιο σαν μία όμοιογενή ποσότητα ανταλλακτικών αξιών, το όριακο προϊόν του κεφαλαίου μπορεί να μην ισοδυναμεί με το ποσοστό κέρδους ή το επιτόκιο, ακόμα και

στην περίπτωση που ισχύουν όλες οι συνθήκες των πιο απλών μορφών της θεωρίας της γενικής ισοροπίας⁷.

Οι επιτυχίες αυτές της νεο-ρικαρντιανής σχολής είναι πραγματικές και οδυσιαστικές και δεν πρέπει να υποτιμώνται. Καταστρέφουν ολοκληρωτικά τη συνολική συνάρτηση παραγωγής και τη θεωρία της όριακής παραγωγικότητας που βασίζεται σ' αυτήν. Αποτέλεσμα αυτό είναι ότι η χυδαία οικονομική, στο βήμα που διατηρεί κάποια επιστημονικά προσχήματα, αναγκάζεται τώρα να στηρίζεται στη θεωρία της γενικής ισοροπίας. Η θεωρία αυτή είναι πολύ λιγότερο κατάλληλη για διδασκαλία και για προπαγάνδα από ό,τι η παλιά «συνολική» θεωρία. Πέρα από αυτό, επειδή τονίζει ότι κάθε στοιχείο εξαρτάται από τα υπόλοιπα, η θεωρία της γενικής ισοροπίας έχει το μειονέκτημα να φαίνεται άσχετη και κενή σε όλους τους παρατηρητές εκτός από τους πιο άφοσιωμένους. Τέλος, η θεωρία αυτή δεν μπορεί να δείξει ότι υπάρχει ένα μοναδικό σημείο ισοροπίας, παρά μόνο αν ισχύουν εξαιρετικά περιοριστικές προϋποθέσεις. Όταν υπάρχουν περισσότερα σημεία ισοροπίας, μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι άγανες της εργατικής τάξης στο οικονομικό επίπεδο μπορούν να μετατοπίσουν το σύστημα σε άλλο σημείο ισοροπίας, και να βελτιώσουν έτσι τη θέση ολόκληρης της εργατικής τάξης. Έτσι, σε αντίθεση με την «συνολική» παραλλαγή που έ-

7. Η ανταλλακτική αξία κάθε δέσμης έμπορευμάτων εξαρτάται από δύο παράγοντες: από την υλική της σύνθεση και από την τιμή κάθε μεμονωμένου έμπορευματος εκφρασμένη σε μονάδες του έμπορευματος-μέτρου (του χρήματος). Όταν συγκρίνουμε λοιπόν δύο καταστάσεις μιάς οικονομίας οι διαφορές στην ανταλλακτική αξία του κεφαλαίου ή του προϊόντος μπορεί να ανάγονται και στους δύο αυτούς παράγοντες ή σε ένα από αυτούς. Ας υποθέσουμε ότι εκτελείται η ίδια ποσότητα εργασίας στις δύο καταστάσεις και ότι κάθε κατάσταση είναι αποδοτική με τη συνηθισμένη τεχνική έννοια. Συγκρίνοντας τις δύο καταστάσεις, μπορούμε να ορίσουμε το *οριακό προϊόν του κεφαλαίου* ως τον λόγο της διαφοράς του προϊόντος προς τη διαφορά του σταθερού κεφαλαίου, όπου όλα τα μεγέθη ανάγονται σε κοινό μέτρο εκφράζοντάς τα σε τρέχουσες τιμές, δηλαδή στην ανταλλακτική τους αξία απέναντι στο έμπορευμα-μέτρο. Είναι προφανές ότι αυτό το οριακό προϊόν θα επηρεάζεται όχι μόνο από τις υλικές διαφορές ανάμεσα στις δύο καταστάσεις αλλά και από τις διαφορές στις σχετικές τιμές. Η ανταλλακτική αξία του κεφαλαίου, για παράδειγμα, μπορεί να είναι μεγαλύτερη στη μία κατάσταση, όχι επειδή διαφέρουν τα υλικά συστατικά του, αλλά επειδή έχουν διαφορετικές τιμές. Απλή ή αλλαγή στις σχετικές τιμές εξηγεί γιατί είναι δυνατό να μην ισοδυναμεί το επιτόκιο προς το οριακό προϊόν του κεφαλαίου, ακόμα και όταν ισχύουν οι κατάλληλες νεο-κλασικές προϋποθέσεις. Για να παρακάμψουν τη δυσκολία αυτή, οι νεοκλασικοί οικονομολόγοι χρησιμοποιούν ένα διαφορετικό όρισμό του οριακού προϊόντος, και προχωρούν στην ανάλυσή τους σαν να ήταν ίδιες οι σχετικές τιμές στις δύο καταστάσεις. Αυτό είναι θεμιτό τέχνασμα για την μικρο-ανάλυση, ή την ανάλυση μερικής ισοροπίας ή την ανάλυση της αποδοτικότητας. Δεν είναι όμως θεμιτό στην μελέτη της κατανομής του εισοδήματος, και οι διαφορές στις σχετικές τιμές πρέπει να παρθούν υπόψη. Τόν ρόλο των σχετικών τιμών στο θέμα αυτό τόν πρωτοείδε ο J. Wicksell, στο *Lectures on Political Economy*, Τόμ. I, London 1934. Για μία καλή παρουσίαση του όλου θέματος, βλ. το L. Metzler, «The Rate of Interest and the Marginal Product of Capital» *Journal of Political Economy*, August 1950, σσ. 289-306 και το E. Malinvaud, «Capital Accumulation and Efficient Allocation of Resources» *Econometrica*, Vol. 21, 1953, σσ. 233-68.

χει κατακριθεί, ή θεωρία τής γενικής ισοροπίας αντιμετωπίζει πολύ λιγότερο ντετερμινιστικά τό καπιταλιστικό σύστημα.

‘Η αντίσταση τής θεωρίας τής Γενικής ‘Ισοροπίας.

Έχοντας κάνει μιά άπαρίθμηση τών θετικών στοιχείων τής νεο-ρικανρτιανής σχολής, θά έπρεπε ίσως νά αναφέρω και όρισμένα πράγματα γύρω από κάποια παρατραβηγμένα συμπεράσματα πού βγάδουν μερικοί από τούς θιασώτες τής. Τό έργο του Sraffa δέν κατόρθωσε νά άποδείξει ότι ή κατανομή του εισοδήματος είναι ανεξάρτητη από τήν προσφορά και τή ζήτηση. Από τήν ίδια τους τή φύση ή προσφορά και ή ζήτηση επηρεάζουν τά πράγματα μόνο σέ συνθήκες όπου ύφίσταται ή δυνατότητα γιά άλλαγές είτε στό επίπεδο τής παραγωγής, είτε τής κατανάλωσης ή τέλος στήν προσφορά εργασίας. Στό σύστημα όμως του Sraffa τέτοιες άλλαγές αποκλείονται έξαρχής, καθώς ό στόχος του είναι ή μελέτη τών χαρακτηριστικών τής οικονομίας πού δέν εξαρτώνται από άλλαγές έκτός άπ’ αυτές στά επίπεδα τών τιμών μισθών και του ποσοστού κέρδους.

Έτσι ή προσφορά και ή ζήτηση δέν παίζουν κανένα ρόλο στό σύστημα του Sraffa. Τό νά συμπεράνει όμως κανείς άπ’ αυτό ότι ή προσφορά και ή ζήτηση δέν παίζουν κανένα ρόλο στήν πραγματικότητα άποτελεί όπωσδήποτε ένα έξώφθαλμο λάθος. ‘Ισοδυναμεί μέ τό νά συγχέουμε τόν κόσμο όπως τόν αντιλαμβανόμαστε, μέ τόν κόσμο όπως αυτός είναι στήν πραγματικότητα ή, άν προτιμάτε, μπερδεύουμε τό αντικείμενο τής γνώσης (τό γνωστικό αντικείμενο) μέ τό πραγματικό αντικείμενο. Τό γεγονός ότι ό Sraffa γιά κάποιο πολύ συγκεκριμένο λόγο άποφάσισε νά κρατήσει σταθερές στό σύστημά του τήν παραγωγή, τήν κατανάλωση και τήν προσφορά εργασίας δέν μάς λέει τίποτα γιά τό πώς τά τρία αυτά στοιχεία συμπεριφέρονται στην πράξη. Έάν στόν πραγματικό κόσμο ή παραγωγή, ή κατανάλωση και ή προσφορά εργασίας αλλάζουν εξαιτίας μεταβολών στό επίπεδο τών μισθών ή τών ποσοστών κέρδους, τότε γίνεται κατανοητό τό ότι ή προσφορά και ή ζήτηση είναι δυνατό νά καθορίζουν τό επίπεδο ισοροπίας τών μισθών και τών κερδών στήν πραγματικότητα.

Κάτω άπ’ αυτές τīs συνθήκες, ή σωστή επιστημονική διαδικασία δέν συνίσταται στό νά άρνηθεί κανείς ότι ή προσφορά και ή ζήτηση είναι σέ θέση νά έχουν μιά τέτοια επίδραση αλλά στό νά αναζητήσει τούς θεμελιακούς εκείνους νόμους των όποιων ή προσφορά και ή ζήτηση δέν άποτελούν παρά άπλές έκδηλώσεις. ‘Ακόμα και ό ίδιος ό Μάρξ πού ήταν σκληρός έικριτικής τής χυδαίας οικονομικής, παραδεχόταν ότι ή προσφορά και ή ζήτηση είχαν κάποια επίδραση πάνω στους μισθούς όταν έγραφε: «Όσον άφορά τά όρια τής αξίας τής εργασίας, τό πραγματικό μέγεθος πάντα εξαρτάται από τήν προσφορά και τή ζήτηση, και έννοώ τήν ζήτηση εργασίας από τό κεφάλαιο, και τήν προσφορά εργασίας από τούς εργαζόμενους»⁸. Βέβαια ό Μάρξ δέν σταμάτησε εκεί. Μεγάλο μέρος του έργου του είναι άφιερωμένο στη προσπάθειά του νά δείξει τούς αντικειμενικούς παράγοντες πού καθορίζουν τή ζήτηση εργασίας από τή μεριά του κεφαλαίου και τήν προσφορά εργασίας από τούς εργάτες.

Πάνω σ’ αυτό μπορούμε ακόμα νά προσθέσουμε ότι ή ανάλυση τής νεο-ρικανρτιανής σχολής βρίσκεται από τυπική άποψη

σέ συμφωνία με τή θεωρία τής γενικής ισοροπίας. ‘Η θεωρία αυτή δέν εξαρτάται από τή δυνατότητα προσδιορισμού του κεφαλαίου ανεξάρτητα από τό ποσοστό κέρδους. Πέρα όμως άπ’ αυτό, τό γεγονός ότι τό κεφάλαιο λογιζόμενο σαν μιά όμοιογενή ποσότητα ανταλλακτικών αξιών δέν απολαμβάνει τό όριακό του προϊόν μέσα στό σύστημα γενικής ισοροπίας, δέν έχει καμιά απολύτως επίδραση στήν ύπαρξη ή όχι μιάς κατάστασης ισοροπίας. Έξάλλου άν ύπάρχει ισοροπία και τό μέσο ποσοστό κέρδους σέ κάθε βιομηχανία είναι ίσο, όλες οι νεο-ρικανρτιανές έξισώσεις θά βρίσκουν λύση στό σημείο αυτό. ‘Αν τό σημείο αυτό ισοροπίας είναι και τό μοναδικό τότε αντίστοιχα θά προσδιορίζονται οι μισθοί και τό ποσοστό κέρδους και έτσι θά έχουμε μιά περίπτωση όπου οι έξισώσεις του Sraffa θά έχουν συνδυαστεί μέ τόν καθορισμό ή μέ τήν κατανομή μέ βάση τīs άτομικές προτιμήσεις.

Τέλος, πρέπει νά σημειώσουμε ότι άν και τό κεφάλαιο σαν μιά όμοιογενή ποσότητα ανταλλακτικών αξιών μπορεί νά μή λάβει τό όριακό προϊόν πού του αντίστοιχεί, όρισμένες όριακές ισότητες θά εξακολουθούν νά ισχύουν μέσα στά πλαίσια του συστήματος γενικής ισοροπίας. Μέ τήν προϋπόθεση ότι έχουν γίνει κατάλληλες ύποθέσεις «συνέχειας» πού εξασφαλίζουν πώς όλες οι συνθήκες τής κατάστασης ισοροπίας εκφράζονται μέ τή μορφή ισότητων και όχι άνισοτήτων, τότε οι έξής όριακές ισότητες θά είναι ίσες: ό βαθμός τής υποκειμενικής «άπόωλειας» πού συνεπάγεται ή άποταμίευση, ή «άμοιότη» γιά τήν άποταμίευση και ή «συμβολή» τής άποταμίευσης στήν παραγωγή. Αυτήν τήν ισότητα τή δείξαμε ήδη σέ προηγούμενο παράδειγμα όπου ή άποταμίευση, ό τόκος και ή αύξηση τής παραγωγής άποτελούνταν από ένα και μόνο προϊόν, τό σιτάρι. Είναι δυνατό νά επεκταθεί αυτή ή ισότητα σέ μιά πιο γενική περίπτωση όπου πάνω από ένα έμπόρευμα μπορεί νά αλλάξει. Έτσι μέσα στά πλαίσια τής θεωρίας τής γενικής ισοροπίας παραμένουν όρισμένα στοιχεία άπολογητισμού. ‘Ο τόκος εξακολουθεί νά θεωρείται σά μιά άνταμοιδή γιά κάποια θυσία πού οδηγεί σέ αύξηση τής παραγωγής. Τά στοιχεία αυτά βέβαια περιορίζονται από τό γεγονός ότι μπορεί νά ύπάρχουν πολλές διαφορετικές θέσεις ισοροπίας και κάθε μιά άπ’ αυτές καταξιώνεται έξίσου από τīs ήθικές αξίες τής άστικής δικαιοσύνης.

III ‘Η θεωρία του Μάρξ

Κατά τή διάρκεια τής τελευταίας δεκαετίας, παρατηρήθηκε

8. Marx-Engels, *Selected Works*, London 1968, σ. 226.

9. ‘Ο Garegnani και ό Pasinetti, στα άρθρα πού αναφέραμε (σημ. 6), στηρίζουν τήν άπόρριψη τών θεωριών τής προσφοράς και ζήτησης, μαζί και τής θεωρίας τής γενικής ισοροπίας, στό γεγονός ότι τό συνολικό «κεφάλαιο» μπορεί νά μήν είναι μιά συνεχής συνάρτηση του ποσοστού του κέρδους. Δέν εξακαθαρίζουν όμως γιατί οι θεωρίες προσφοράς και ζήτησης στηρίζονται άναγκαστικά σέ μιά τέτοια συνέχεια. Είναι άλήθεια ότι ή παραδοσιακή «συνολική» θεωρία προϋποθέτει τή συνέχεια, αλλά αυτό δέν ισχύει γιά τή θεωρία γενικής ισοροπίας, πού επιτρέπει τό συνολικό κεφάλαιο νά είναι μιά άσυνεχής συνάρτηση του ποσοστού κέρδους. ‘Η θεωρία τής γενικής ισοροπίας δέν έχει αυτό τό συγκεκριμένο ελάττωμα, παρόλο πού έχει κολλά άλλα.

μιά σημαντική αναθίωση του ενδιαφέροντος για τη μαρξιστική πολιτική οικονομία και ενδιαφέρουσες μελέτες έχουν γίνει γύρω από θέματα όπως ο ιμπεριαλισμός και ο ρόλος του κράτους. Όμως στο επίπεδο της «ύψλης» θεωρίας οι μαρξιστές βρίσκονται ακόμη παγιδευμένοι σε μία συζήτηση της οποίας οι δροι έχουν τεθεί από χυδαίους οικονομολόγους όπως ο Böhm-Bawerk από τη μία και από νεο-ρικαρντιανούς όπως ο Bortkiewicz από την άλλη. Η συζήτηση αυτή που κυριάρχησε πάνω στην ερμηνεία της οικονομικής θεωρίας του Μάρξ κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα, ξαναζωντάνεψε εξαιτίας της πρόσφατης ανάπτυξης του νεο-ρικαρντιανισμού.

Στόν αγγλο-σαξωνικό κόσμο τουλάχιστο, οι μαρξιστές καταπίστηκαν κύρια με θέματα όπως: η επιλογή της τεχνικής βασίζεται σε αξίες ή σε τιμές; Ποιός είναι ο ρόλος της ζήτησης στον καθορισμό των τιμών; ποιά είναι από τυπική άποψη ή σωστή λύση του προβλήματος του μετασχηματισμού; πότε το μέσο ποσοστό κέρδους είναι ίσο με την αναλογία υπεραξίας προς την αξία του προκαταβεβλημένου κεφαλαίου; πότε το ποσοστό υπεραξίας είναι ίσο προς τον λόγο κερδών προς μισθούς;

Σε μερικές περιπτώσεις οι απαντήσεις τους ήταν αρκετά διαφορετικές από αυτές των νεο-ρικαρντιανών αλλά σε γενικές γραμμές οι διαφορές τους δεν ήταν και τόσο μεγάλες.

Και πράγματι πολλοί μαρξιστές (ένα λαμπρό παράδειγμα είναι ο Dobb στα κείμενα των τελευταίων του χρόνων) θεωρούν ότι η δουλειά του Sraffa προσφέρει και τη λύση σε ένα μεγάλο αριθμό προβλημάτων στα οποία ο Μάρξ δεν έδωσε ικανοποιητική απάντηση και ταυτόχρονα μία εναλλακτική πιο σύγχρονη έκδοχή της εργασιακής θεωρίας της αξίας¹⁰.

Βέβαια όσο σημαντικά και να είναι μερικά από αυτά τα ζητήματα, η μαρξιστική πολιτική οικονομία σαν ξεχωριστό σύστημα σκέψης δεν είναι δυνατό να γίνει κατανοητό, σε σχέση με τις απαντήσεις που δίνει σ' αυτά. Όσο η θεωρητική δουλειά των μαρξιστών παραμένει περιορισμένη σε τέτοια ζητήματα, ο μαρξισμός θα μοιάζει και όχι χωρίς λόγο, σαν μία κάπως έκκεντρική έκδοχή του νεο-ρικαρντιανισμού. Το ιδιαίτερο της χαρακτηριστικό θα μοιάζει απλά ή έμμονη της στην ανάγκη για μία «ιστορική προσέγγιση» του θέματος και μία συχνά δογματική επιμονή στον προσδιορισμό του νοήματος των τιμών και των αξιών συνοδευόμενη από μία αγωνιστική ταξική ρητορική. Πράγματι η κατάσταση αυτή αντανακλάται στη ταύτιση του νεο-μαρξισμού με τον νεο-ρικαρντιανισμό, μία ταύτιση που καταλήγει όπως ο Borutkiewicz να βλέπει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του μαρξισμού σαν μία βλαβερή αλλά και άχρηστη έκκεντρικότητα.

Αυτή η αντίληψη του μαρξισμού ή μάλλον του συστήματος σκέψης του Καρόλου Μάρξ είναι κατά τη γνώμη μου λαθεμένη. Η προβληματική του Μάρξ διαφέρει ριζικά απ' αυτή του Ρικάρντο και των νεο-ρικαρντιανών. Θα προσπαθήσω τώρα να ξεετάσω τις βασικές διαφορές ανάμεσα στις δύο αυτές προβληματικές.

Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής.

Είναι γνωστό ότι ο Μάρξ κριτικάρισε τον Ρικάρντο (και άλλους κλασικούς οικονομολόγους) για το ότι έβλεπαν την καπιταλιστική παραγωγή σά κάτι το «αιώνιο» ή το «φυσικό». Αυτό

ερμηνεύθηκε κατά τέτοιο τρόπο από πολλούς ώστε να καταλήξει να σημαίνει ότι η προσέγγιση του ζητήματος από τον Ρικάρντο ήταν ανιστορική και ότι η κύρια διάκριση ανάμεσα στον Μάρξ και στον Ρικάρντο ήταν το ότι ο Μάρξ είδε τον καπιταλισμό σαν μία απλή μεταβατική περίοδο στην ιστορία της ανθρώπινης κοινωνίας ενώ ο Ρικάρντο όχι. Μ' άλλα λόγια ο μαρξισμός καταλήγει στο να θεωρείται ρικαρντιανισμός σύν ιστορία.

Τό πρόβλημα μ' αυτή την άποψη δεν είναι το ότι είναι λαθεμένη αλλά το ότι είναι επιφανειακή. Ο Μάρξ δεν κατηγορήσε τον Ρικάρντο για το ότι δεν είδε τον καπιταλισμό σαν ένα σύστημα που αναπτύχθηκε μέσα από κάποια προηγούμενη μορφή κοινωνίας και που με τη σειρά του θα αντικατασταθεί από κάποια άλλη μορφή ούτε για το ότι δεν ανέλυσε ιστορικά την ανάπτυξη αυτού του συστήματος. Αντίθετα ο Μάρξ θαύμαζε την αναλυτική και από πρώτη άποψη μη ιστορική μέθοδο του Ρικάρντο. Κατά τον Μάρξ ο Ρικάρντο απέτυχε στο να προσδιορίσει σωστά τη φύση του καπιταλιστικού συστήματος και κατά συνέπεια στην ανάλυσή του των «οικονομικών νόμων της κίνησης της σύγχρονης κοινωνίας». Κι ακόμα ότι ο βαθύτερος λόγος για τον οποίο απέτυχε στον σωστό προσδιορισμό της φύσης του καπιταλιστικού συστήματος ήταν το ότι του έλειπε η θεωρητική σύλληψη της έννοιας «τρόπος παραγωγής». Σχεδόν κάθε μία από τις συγκεκριμένες κριτικές του Μάρξ στο έργο του Ρικάρντο είναι δυνατό να αναχθεί στην άπουσία του εννοιολογικού αυτού εργαλείου από το έργο του τελευταίου. Απ' αυτό άπορεί η συγκεκριμένη του ανάλυση των τιμών και αξιών, ή αντικανότητά του να κάνει μία ικανοποιητική διάκριση ανάμεσα στην παραγωγή και στην κυκλοφορία, ανάμεσα στην υπεραξία και το κέρδος ή ανάμεσα στην εργασία και στην εργατική δύναμη.

Έτσι όταν ο Μάρξ γράφει ότι ο Ρικάρντο αντιλαμβάνεται το καπιταλιστικό σύστημα σαν κάτι το «αιώνιο» ή το «φυσικό» δεν κατηγορεί τον Ρικάρντο για την ανιστορική του προσέγγιση αλλά υποστηρίζει ότι επειδή ο Ρικάρντο έβλεπε τον καπιταλισμό μ' αυτό τον τρόπο δεν μπόρεσε να τον συλλάβει σαν ένα τρόπο παραγωγής με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που τον διαφοροποιούν από άλλους τρόπους παραγωγής. Η χρησιμοποίησή από τον Μάρξ της έννοιας του «τρόπου παραγωγής» είναι η άφετηρία για μία ριζική μετατόπιση της προβληματικής, που όμως παραμένει παραμελημένη ή και χωρίς αναγνώριση από τους μαρξιστές οικονομολόγους.

Έκφρασμένο με πιο γενικό τρόπο, ο τρόπος παραγωγής δεν είναι παρά ένα πλέγμα κοινωνικών σχέσεων μέσα στο οποίο οι άνθρωποι παράγουν. Στην «είσαγωγή του στη Συμβολή...» ο Μάρξ γράφει «Στην κοινωνική παραγωγή της ζωής τους οι άνθρωποι έρχονται σε σχέσεις καθορισμένες, αναγκαίες, ανεξάρτητες από τη θέλησή τους, σε σχέσεις παραγωγικές που αντιστοιχούν σε μία ορισμένη βαθμίδα ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών δυνάμεων. Τό σύνολο των οικονομικών αυτών σχέσεων αποτελεί την οικονομική δομή της κοινωνίας της

10. Bl. Maurice Dobb, «The Sraffa Suptem and the Critique of the Neo classical Theory of Distribution», *De Economist*, 1970, σσ. 347-62 αναδημοσίευση στο Hunt και Schwartz, δ.π.

πραγματική βάση πού πάνω σ' αυτή υψώνεται ένα νομικό και πολιτικό έποικοδόμημα πού σ' αυτό αντιστοιχούν όρισμένες μορφές τής κοινωνικής συνείδησης. 'Ο τρόπος παραγωγής τής υλικής ζωής καθορίζει γενικά τήν κοινωνική, πολιτική και πνευματική διαδικασία τής ζωής»¹¹. Κάθε τρόπος παραγωγής έχει δυό ξεχωριστά επίπεδα ή όψεις: Τόν τρόπο ιδιοποίησης τής φύσης και τόν τρόπο ιδιοποίησης του προϊόντος. 'Η διάκριση αυτή μπορεί νά ιδωθεί ξεκάθαρα στό παρακάτω απόσπασμα όπου ο Μάρξ περιγράφει τήν εργασιακή διαδικασία στον καπιταλισμό.

«Τό προτσές εργασίας, έτσι όπως συντελείται σάν προτσές κατανάλωσης τής εργατικής δύναμης από τόν κεφαλαιοκράτη παρουσιάζει λοιπόν δυό ιδιόμορφα φαινόμενα.

'Ο εργάτης εργάζεται κάτω από τόν έλεγχο του κεφαλαιοκράτη, στον οποίο ανήκει ή εργασία του. 'Ο κεφαλαιοκράτης προσέχει ή δουλειά νά προχωρεί κανονικά και τά μέσα παραγωγής νά χρησιμοποιούνται σκόπιμα, δηλαδή νά μή σπαταλούνται πρώτες ύλες και νά προφυλάγεται τό όργανο εργασίας, δηλαδή νά φθείρεται τόσο μόνο, όσο απαιτεί ή χρησιμοποίησή του στη δουλειά.

Δεύτερο όμως: τό προϊόν είναι ιδιοκτησία του κεφαλαιοκράτη, όχι του άμεσου παραγωγού, του εργάτη»¹².

Στή διαδικασία ιδιοποίησης τής φύσης οι άνθρωποι συνεργάζονται μέσα σε ένα πλέγμα από συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις πού προσδιορίζονται από τέτοια χαρακτηριστικά όπως οι τεχνικές τής παραγωγής, ή όργάνωση τής εργασιακής διαδικασίας, ή καταμερισμός τής εργασίας, ή έξουσία και ό έλεγχος. Βλέπουμε έτσι ή ιδιοποίηση τής φύσης όπως όρίζεται εδώ είναι μία κοινωνική υπόθεση. Δέν είναι ό άφηρημένος άνθρωπος πού έπενεργεί πάνω στη φύση, ούτε είναι ό «μη-ανθρώπινος κόσμος τής τεχνολογίας» όπως ό νεο-ρικαρτιανός Bharadwas χαρακτήρισε τήν εργασιακή διαδικασία¹³. Είναι ό κοινωνικός

11. Marx-Engels, *Selected Works*, σ. 182.

12. *Κεφάλαιο*, Τόμος Ι, Έκδοτικό τής Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε., 1954, σελ. 198, (τά περισσότερα απόσπασματα από τό *Κεφάλαιο* είναι παρμένα στά έλληνικά από τήν έκδοση αυτή - σ.τ.μ.).

13. K. Bharadwaj, «Value through Exogenous Distribution», *Economic and Social Weekly*, Bombay, 24 August 1963, σσ. 1450-4, άναδημοσίευση στο Harcourt και Laing, ό.π.

άνθρωπος που παράγει μέσα στα πλαίσια συγκεκριμένων κοινωνικών σχέσεων.

Ο τρόπος με τον οποίο το προϊόν και κατά συνέπεια το υπέρ-προϊόν ιδιοποιείται ποικίλει ανάμεσα στους διαφορετικούς τρόπους παραγωγής. Στη φεουδαρχία ή στη δουλοκτητική κοινωνία, για παράδειγμα, η ιδιοποίηση του υπέρ-προϊόντος γίνεται μέσα από την άσκηση εξω-οικονομικής βίας. Στην καπιταλιστική κοινωνία η ιδιοποίηση γίνεται στη βάση κάποιας φαινομενικής ελευθερίας, σύμφωνα με τους οικονομικούς νόμους της ανταλλαγής εμπορευμάτων. Πολλοί αναγνωρίζουν ότι απ' αυτήν την άποψη ο τρόπος παραγωγής συνεπάγεται κάποιες κοινωνικές σχέσεις. Πράγματι κάτω από τον τίτλο «διανομή» οι νεο-ριкарντιανοί αντιμετωπίζουν την ιδιοποίηση του προϊόντος σά τό μόνο επίπεδο όπου υπάρχουν κοινωνικές σχέσεις και όπως δείχνει και η φράση του Bhargava αντιμετωπίζουν την εξίσου σημαντική ιδιοποίηση της φύσης σά μία μη-κοινωνική διαδικασία. Τά δυνατά επίπεδα ενός τρόπου παραγωγής θεωρούνται ότι έχουν μία σχετική αυτονομία και δεν μπορούν να αναχθούν τό ένα στό άλλο. Οι νόμοι της κίνησης ενός τρόπου παραγωγής βασίζονται στην συνάρθρωση και αλληλεπίδραση των δύο αυτών επιπέδων και οι νόμοι αυτοί μπορούν να γίνουν κατανοητοί μόνο με τή χρήση μιάς αναλυτικής μεθόδου που παίρνει ύπόψη της και τά δύο επίπεδα.

Έχοντας κάνει αυτή τή διάκριση άς εξετάσουμε τώρα τον χαρακτηρισμό του καπιταλιστικού συστήματος από τον Μάρξ. Για να γίνει κατανοητή αυτή ή τοποθέτηση πρέπει να έχουμε υπόψη ότι ο Μάρξ προσπαθούσε από τή μία να αντιπαραθέσει τόν καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής στον δουλοκτητικό, τό φεουδαλικό και σέ άλλους τρόπους παραγωγής, όπου ο εργάτης βρίσκεται μόνιμα δεμένος σέ κάποιο συγκεκριμένο άφεντικό και δεν έχει τήν ελευθερία της διάθεσης της εργατικής του δύναμης όπως αυτός θέλει, και από τήν άλλη προσπαθούσε να αντιπαραβάλει τό βιομηχανικό κεφάλαιο μέ τό έμπορικό, τό τοκογλυφικό και άλλες μορφές κεφαλαίου. 'Η καπιταλιστική παραγωγή χαρακτηρίζεται από δύο πράγματα: απ' τή μία είναι παραγωγή εμπορευμάτων, τά αγαθά παράγονται για ανταλλαγή και ή κοινωνική παραγωγή είναι αυθόρμητα οργανωμένη χάρη σ' αυτή τήν ανταλλαγή. 'Απ' τήν άλλη κάθε συντελεστής της εργασιακής διαδικασίας έχει μεταβληθεί σέ έμπόρευμα, συμπεριλαμβανομένης και της εργατικής δύναμης — δηλαδή της ικανότητας του εργάτη να δουλεύει. 'Ετσι ή καπιταλιστική παραγωγή είναι ή παραγωγή εμπορευμάτων, γενικευμένη μέχρι του σημείου όπου ή εργατική δύναμη έχει μεταβληθεί σέ έμπόρευμα. 'Ο εργάτης βέβαια δεν μπορεί να πουλήσει τόν εαυτό του για ένα άπεριόριστο χρονικό διάστημα γιατί έτσι θά έπαυε να είναι ελεύθερος άνθρωπος.

Σάν ιδιοκτήτης ενός εμπορεύματος ο εργάτης είναι ελεύθερος να πουλήσει τήν εργατική του δύναμη, όπως αυτός αποφασίσει, μέ μόνο τόν περιορισμό που επιβάλλεται από τήν ανταλλαγή εμπορευμάτων. Αυτό είναι αντίθετο μέ ότι συνέβαινε στη φεουδαρχία ή στη δουλοκτητική κοινωνία, όπου ο εργάτης δεν είχε αυτή τήν ελευθερία. 'Ο Μάρξ έγραφε σά Grundrisse «στη δουλοκτητική σχέση ο εργάτης ανήκει σέ ένα μεμονωμένο, συγκεκριμένο άφεντικό του οποίου είναι μία εργατική μηχανή... Στη δουλοπαροικτική σχέση, ο εργάτης είναι ένα στοιχείο της έγχειρου ιδιοκτησίας όπως ακριβώς είναι και τά άλλα ζώτανά... 'Η εργατική δύναμη μοιάζει στον ελεύθερο εργάτη να είναι άποκλειστι-

κά δική του περιουσία ένα στοιχείο που αυτός σάν ύποκειμένο έλέγχει και τό οποίο διατηρεί πουλώντας το»¹⁴. 'Η ελευθερία όμως αυτή είναι περισσότερο τυπική παρά άληθινή γιατί άν και ο εργάτης δεν ύποχρεώνεται από τήν άσκηση άμεσου εξαναγκασμού να δουλέψει για άλλους, δεν έχει τά μέσα για να δουλέψει για λογαριασμό του ίδιου του εαυτού του, και κατά συνέπεια πρέπει από οικονομική άνάγκη να δουλέψει για άλλους. Είναι, όπως λέει ο Μάρξ: «'Ελεύθερος μέ μία διπλή έννοια, δηλαδή μπορεί σάν ελεύθερος άνθρωπος να διαθέσει τήν εργατική του δύναμη σάν δικό του έμπόρευμα και από τήν άλλη δεν έχει κανένα άλλο έμπόρευμα για πούλημα: στερείται τά άπαραίτητα μέσα για τήν πραγματοποίηση της εργατικής του δύναμης»¹⁵.

Μέ άλλα λόγια είτε πρέπει να δουλέψει για άλλους είτε να πεθάνει της πείνας. Σ' αντίθεση μέ τό σκλάβο ή τόν δουλοπάροικο έχει κάποια ελευθερία στό να διαλέξει τό άτομο που θά έλέγχει τήν εργατική του δύναμη. Μπορεί δηλαδή μέσα σέ κάποια όρια να διαλέξει τόν καπιταλιστή για τόν οποίο δουλεύει. 'Αλλά άν και μπορεί να άπελευθερωθεί από τόν μεμονωμένο καπιταλιστή δεν μπορεί να άπελευθερωθεί από τό κεφάλαιο στό σύνολό του. Πρέπει πάντα να δουλεύει για κάποιον καπιταλιστή. 'Απ' αυτό άπορεί και ή τυπική και μη πραγματική φύση της ελευθερίας του. Παρ' όλα αυτά παραμένει σωστό τό ότι ο περιορισμός που επιβάλλεται στον ελεύθερο εργάτη είναι ο οικονομικός νόμος της ανταλλαγής εμπορευμάτων, και όχι ή εξω-οικονομική βία της δουλοκτητικής ή της φεουδαλικής κοινωνίας.

Η ιδιαιτερότητα του Βιομηχανικού Κεφαλαίου

Για μäs, όμως, ο πιο σημαντικός διαχωρισμός είναι αυτός άνάμεσα στό βιομηχανικό και στίς άλλες μορφές κεφαλαίου. Πολλοί «χυδαίοι σοσιαλιστές» όπως ο Προυντόν αναζητήσαν τήν εξήγηση του καπιταλιστικού κέρδους και της ύπεραξίας σ αυτό που ο Μάρξ άποκάλεσε τομέα της «κυκλοφορίας» στην άγορά και πούληση εμπορευμάτων και στό δανεισμό χρημάτων μέ τόκο. Τό έμπορικό κεφάλαιο που άντλεί τό κέρδος του αγοράζοντας φτηνά και πουλώντας ακριβά, στηρίζεται σέ κάποιο μονοπωλιακή θέση ή σέ κάποια μορφή εξω-οικονομικής δύναμης, στην κυκλοφορία των εμπορευμάτων. Και μάλιστα χαρακτηρίζεται από τό γεγονός ότι τό κέρδος του προέρχεται άπ τήν πώληση και άγορά εμπορευμάτων σέ τιμές που διαφέρουν από τίς αξίες ή πιο γενικά από τίς τιμές παραγωγής¹⁶. Τό τοκογλυφικό κεφάλαιο χαρακτηρίζεται από τό γεγονός ότι άντλεί τό κέρδος από τό δανεισμό μέ τόκο.

Οι χυδαίοι σοσιαλιστές θεωρούσαν τό βιομηχανικό κεφάλαιο — τό κεφάλαιο που άμεσα εκμεταλλεύεται τήν εργατική δύναμη

14. Βλ. *Grundrisse*, Pelican, London 1973, σσ. 464-465.

15. *Capital*, Vol. I, Moscow 1961, σ. 356.

16. 'Ο Μάρξ χρησιμοποίησε τόν όρο «έμπορικό κεφάλαιο» μέ δύο διαφορετικούς τρόπους: άλλες φορές αναφερόταν στό κεφάλαιο που άσκει έμπορικές λειτουργίες γενικά, άκόμα και όταν λειτουργεί σ συνθήκες ανταγωνισμού, και άλλες φορές αναφερόταν στό κεφάλαιο που έθγαζε κέρδος μέ τήν άπάτη ή τή μονοπωλιακή του θέση σ τή σφαίρα της κυκλοφορίας. Στό άρθρο αυτό, τόν όρο τόν χρησιμοποίησα μέ τήν δεύτερη πιο περιορισμένη έννοια.

17. *Capital*, Vol. I, σ. 165.

μέ τό νά βάζει ἐργάτες νά παράγουν ἐμπορεύματα— σά μιά μορφή τοῦ ἐμπορικοῦ ἢ τοκογλυφικοῦ κεφαλαίου. Ἡ ἀποψη αὐτή συνεπαγόταν ὅτι ἡ ὑπεραξία θά μπορούσε νά ἐξαλειφθεῖ μέ τό νά γίνει πιά ἀνταγωνιστική ἡ ἀνταλλαγή ἐμπορευμάτων καί μέ τήν ἀπαγόρευση τοῦ δανεισμοῦ μέ τόκο. Ἡ ἐργατική δύναμη στό σύστημα αὐτό θά μπορούσε νά παραμείνει ἕνα ἐμπόρευμα. Ὁ Μάρξ υιοθέτησε τήν ἀκριβῶς ἀντίθετη ἀποψη. Γι' αὐτόν ὁ καπιταλιστικός τρόπος παραγωγῆς χαρακτηρίζεται ἀπό τό ὅτι ἡ ὑπεραξία δημιουργεῖται ἐξω ἀπό τή σφαῖρα τῆς κυκλοφορίας, ὅτι δέν ἀπορρέει βασικά ἀπό τή μονοπωλιακή θέση ἢ τή χρήση ἐξω-οικονομικῆς βίας στή σφαῖρα τῆς κυκλοφορίας οὔτε ἀπό τό δανεισμό χρημάτων μέ τόκο. Ἀντίθετα ὁ καπιταλιστικός τρόπος παραγωγῆς χαρακτηρίζεται ἀπό τόν ἀνταγωνισμό στόν τομέα τῆς κυκλοφορίας καί στήν «ἀνταλλαγή ἴσων ἀξιών». Πέρα ἀπ' αὐτό, τό τοκογλυφικό καί ἐμπορικό κεφάλαιο δέν ἀποτελοῦν πιά ἀνεξάρτητες μορφές ἀλλά μορφές πού ἀπορέουν ἀπό τήν ὑπαρξή βιομηχανικοῦ κεφαλαίου πού εἶναι ἡ κυρίαρχη μορφή στή σύγχρονη κοινωνία. «Τόσο τό ἐμπορικό ὅσο καί τό τοκογλυφικό κεφάλαιο εἶναι ἐξαρτημένες μορφές καί ταυτόχρονα θά γίνει ξεκάθαρο τό γιατί οἱ δύο αὐτές μορφές ἐμφανίζονται ἱστορικά πρίν ἀπό τή σύγχρονη βασική μορφή τοῦ κεφαλαίου»¹⁷.

Ἡ ἀντίθεση λοιπόν ἀνάμεσα στό ἐμπορικό καί τό βιομηχανικό κεφάλαιο καί κατὰ συνέπεια τά ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου μποροῦν νά γίνουν πιά καθαρά ἂν συγκρίνουμε τήν ἐργασιακή διαδικασία (παραγωγή) καί τήν ἀνταλλαγή ἐμπορευμάτων (κυκλοφορία) σέ τρεῖς διαφορετικές ὑποθετικές περιπτώσεις. Ἡ πρώτη περίπτωση εἶναι αὐτή τῆς ἀπλῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς, ὅπου οἱ ἀνεξάρτητοι παραγωγοί ὅπως οἱ ἀγρότες ἢ οἱ τεχνίτες ἀνταλλάσσουν ἐλεύθερα καί σέ συνθήκες ἀνταγωνισμοῦ τά προϊόντα τους. Σ' αὐτό τόν τρόπο παραγωγῆς τόσο ἡ παραγωγή ὅσο καί ἡ κυκλοφορία χαρακτηρίζεται ἀπό ἐλευθερία καί ἰσότητα. Στήν ἐργασιακή διαδικασία ὁ ἐργάτης εἶναι ἀνεξάρτητος, καί δέν ἐλέγχεται ἀπό κανένα ἄλλο ἄτομο. Ἔτσι εἶναι ἐλεύθερος νά κάνει ὅτι θέλει μέσα στά πλαίσια πού καθορίζει ὁ φυσικός κόσμος πού τόν περιβάλλει. Στή διαδικασία τῆς κυκλοφορίας πωλάει τά προϊόντα του ἐλεύθερα χωρίς παρέμβαση κανενός ἄλλου, καί σάν ὅλους τούς πωλητές ἐμπορευμάτων τά πωλάει σέ ἀνταγωνιστική τιμή.

Μετά ἄς ἐξετάσουμε μιά κατάσταση ὅπου οἱ μεμονωμένοι παραγωγοί πωλᾶνε καί ἀγοράζουν μέσω τρίτων πού ἔχουν κάποια μονοπωλιακή θέση. Μποροῦμε νά θεωρήσουμε αὐτή τήν περίπτωση σά τόν συνδυασμό τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου στή σφαῖρα

τῆς κυκλοφορίας μέ τήν ἀπλή ἐμπορευματική παραγωγή στήν ἐργασιακή διαδικασία. Ἱστορικά αὐτός (ἡ ἀγορά + πώληση μέσω τρίτων) ὁ τρόπος, σέ πολλές περιπτώσεις μέ τόν ὅποιο οἱ ἀνεξάρτητοι παραγωγοί ἦταν ὑποχρεωμένοι νά κάνουν ἐμπορικές ἀνταλλαγές. Σ' αὐτό τό συνδυασμό ἡ παραγωγή ὅπως καί προηγούμενα χαρακτηρίζεται ἀπό ἐλευθερία καί ἰσότητα. Ἡ κυκλοφορία ὅμως χαρακτηρίζεται ἀπό ἀνελευθερία καί ἀνισότητα. Ἡ μονοπωλιακή θέση τῶν μεσαζόντων ἀφαιρεῖ ἀπό τούς μεμονωμένους παραγωγούς τό δικαίωμα ἡ τουλάχιστον τή δυνατότητα τοῦ νά ἐρθουν σέ συναλλαγή μέ ὅποιονδήποτε ἄλλο. Πέρα ἀπ' αὐτό ὁ μεσάζων καί οἱ μεμονωμένοι παραγωγοί δέν ἔχουν πιά σχέσεις ἰσοτιμίας ὅπως πρίν. Ὁ μεσάζωντας ἀπό ἐμπορική ἀποψη βρίσκεται σέ πλεονεκτικότερη θέση.

Τέλος, ἄς ἐξετάσουμε τήν καπιταλιστική παραγωγή στήν πιά καθαρή τῆς μορφῆς, ἐκεῖ δηλαδή ὅπου βασιλεύει ὁ ἐλεύθερος συναγωνισμός. Μέ τήν ἰδιότητά τους σάν ἐμποροὶ ὅλοι ὅσοι μετέχουν, εἴτε εἶναι καπιταλιστές εἴτε ἐργάτες, εἶναι ἐλεύθεροι μέ τήν ἐννοια ὅτι εἶναι ἐλεύθεροι νά πωλᾶνε σέ ὅποιονδήποτε θέλει. νά ἀγοράσει καί νά ἀγοράζει ἀπό ὅποιονδήποτε θέλει νά πωλήσει. Αὐτό ἰσχύει καί γιά τήν πώληση ἀπό τούς ἐργάτες καί τήν ἀγορά ἀπό τούς καπιταλιστές τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀκριβῶς ὅπως καί γιά ὅποιαδήποτε ἀνταλλαγή ἐμπορευμάτων. Σάν ἐμποροὶ οἱ καπιταλιστές καί οἱ ἐργάτες συμμετέχουν ἰσότητα μιάς καί ὁ καθένας ἔχει κάποιο ἐμπόρευμα νά ἀνταλλάξει καί δέν ἔχουν τή δυνατότητα νά χρησιμοποιήσουν κάποια ἐξω-οικονομική δύναμη γιά νά ἀλλάξουν τούς συσχετισμούς πού ἀρμόζουν στήν ἀνταλλαγή τῶν ἐμπορευμάτων τους. Ἔτσι ὅπως καί στήν περίπτωση τῆς ἀπλῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς ἡ κυκλοφορία χαρακτηρίζεται ἀπό ἐλευθερία καί ἰσότητα. Ἡ σημαντική ὅμως διαφορά εἶναι ὅτι ἡ ἐργατική δύναμη εἶναι στήν περίπτωση αὐτή ἕνα ἐμπόρευμα καί ὅτι ὁ ἐργάτης δέν πωλάει τά προϊόντα του ἀλλά τόν ἑαυτό του. Ἐχοντας πωλήσει τόν ἑαυτό του ὁ ἐργάτης πρέπει τώρα νά δουλέψει γιά τόν καπιταλιστή. Στήν ἐργασιακή διαδικασία δουλεύει κάτω ἀπό τόν ἔλεγχο τοῦ καπιταλιστή, παράγει αὐτά πού ἐκεῖνος θέλει, ὑποτάσσεται στήν καπιταλιστική ἐργασιακή πειθαρχία καί ἐκτελεῖ τό εἶδος δουλείας πού ὁ καπιταλιστής ἐπιθυμεῖ. Ἡ ἐργασιακή διαδικασία λοιπόν χαρακτηρίζεται ἀπό ἀνελευθερία καί ἀνισότητα. Ὁ ἐργάτης πρέπει νά κάνει αὐτό πού τοῦ λένε, καί ὁ καπιταλιστής στέκεται ἀπό πάνω του σάν ἀνώτερός του καί ὄχι σάν ἴσος, ὅπως εἶναι στή σφαῖρα τῆς κυκλοφορίας.

Οἱ τρεῖς αὐτές περιπτώσεις πού περιγράψαμε μποροῦν νά συνοψιστοῦν κάπως ἔτσι:

	Ἐμπορικό Κεφάλαιο σύν ἀπλή ἐμπορευματική παραγωγή	Ἀπλή ἐμπορευματική παραγωγή	Καπιταλιστική παραγωγή
Κυκλοφορία	ἀνελευθερία καί ἀνισότητα	ἐλευθερία καί ἰσότητα	ἐλευθερία καί ἰσότητα
Παραγωγή	ἐλευθερία καί ἰσότητα	ἐλευθερία καί ἰσότητα	ἀνελευθερία καί ἀνισότητα

Είναι καθαρό ότι σ' αυτά τα παραδείγματα, τό εμπορικό και βιομηχανικό κεφάλαιο συνδέεται με την ιδανική μορφή της άπλης έμπορευματικής παραγωγής κατά διαμετρικά αντίθετο τρόπο. Τό εμπορικό κεφάλαιο αντιπροσωπεύει την είσοδο της άνελευθερίας και άνισότητας στη σφαίρα της ανταλλαγής. Τό βιομηχανικό κεφάλαιο αντιπροσωπεύει την είσοδο της άνελευθερίας και άνισότητας στη σφαίρα της παραγωγής. Είναι επίσης καθαρό ότι ακόμα και ή μεγαλύτερη δυνατή έλευθερία και ισότητα στη σφαίρα της κυκλοφορίας δέν είναι σέ θέση νά μετατρέψει την καπιταλιστική παραγωγή σέ άπλη έμπορευματική παραγωγή. "Ετσι λοιπόν ή άστική ισότητα ισχύει αποκλειστικά στη διαδικασία της κυκλοφορίας, όπου τά άτομα συμμετέχουν σάν άγοραστές και πωλητές έμπορευμάτων. Αυτό δέν σχετίζεται όμως με την εργασιακή διαδικασία. "Ετσι, ή καπιταλιστική παραγωγή είναι έναρμονισμένη με την άστική ισότητα καθώς και με την άστική έλευθερία πού επιτρέπει σέ κάθε ιδιοκτήτη έμπορεύματος νά τό διαθέτει κατά τό πώς ό ίδιος θέλει. Τέλος ή άστική δικαιοσύνη επικυρώνει αυτή την άνελευθερία και άνισότητα στην παραγωγή. Σάν πωλητής εργατικής δύναμης, ό εργάτης έχει έλευθερα δεχτεί νά δουλέψει γιά τόν καπιταλιστή γιά ένα όρισμένο χρονικό διάστημα κάτω από δοσμένες συνθήκες. Κάνοντας τον νά δουλέψει, ό καπιταλιστής παίρνει μονάχα αυτό πού δικαιούται σάν άγοραστής έμπορεύματος. Τό γεγονός ότι ό εργάτης είναι άναγκασμένος νά πουλάει τόν έαυτό του στον καπιταλιστή επειδή σέ κάποια φάση στό παρελθόν τους άφαιρέθηκαν τά μέσα παραγωγής, ή γιατί μεγάλωσε γιά νά γίνει προλετάριος, δέν είναι κάτι πού άφορά την άστική δικαιοσύνη, πού άσχολεϊται αποκλειστικά με την πράξη της ανταλλαγής και όχι με τίς συνθήκες των οποίων ή ανταλλαγή αυτή είναι τό αποτέλεσμα. "Ετσι ή καπιταλιστική παραγωγή είναι έναρμονισμένη με την καπιταλιστική ισότητα, έλευθερία και δικαιοσύνη. Τό εμπορικό κεφάλαιο όμως δέν είναι. Εισάγοντας τό μονοπωλιακό ή τόν μη-οικονομικό έξαναγκασμό στη σφαίρα της κυκλοφορίας, παραβιάζει αυτές τίς άρχές. "Ετσι στό βαθμό πού ξεετάζουμε την περίπτωση του παραγωγού στην άπλη έμπορευματική παραγωγή, πού βρίσκεται αντιμέτωπος με φεόδωρχνικά ή άλλα μονοπάγια ή έφαρμογή των άστικών άρχων αντιπροσωπεύει γι' αυτόν μιά μορφή άπελευθέρωσης.

"Όταν όμως ξεετάζουμε την καπιταλιστική παραγωγή τά πράγματα δέν είναι έτσι. Είναι αντίθετα ή έφαρμογή των άστικών προτύπων στη κυκλοφορία, πού είναι ή βάση της άνελευθερίας και άνισότητας στην εργασιακή διαδικασία. Είναι πράγματι ύπαρξη έλεύθερης και άνεμπόδιστης ανταλλαγής έμπορευμάτων πού κάνει τό «νόμο της άξίας» νά λειτουργεί πάνω στον μεμονωμένο καπιταλιστή σάν μιά έξωτερική δύναμη καταναγκασμού πού άναγκάζει τόν καπιταλιστή νά συμπεριφέρεται με τόν τρόπο πού συμπεριφέρεται στην εργασιακή διαδικασία, πού τόν κάνει νά μετασχηματίζει ριζικά την εργασιακή διαδικασία, έτσι πού ό εργάτης νά καταλήγει νά γίνεται ένα άπλό εξάρτημα της μηχανής. "Όπως παρατήρησε ό Μάρξ στον άφορά τή σχέση άνάμεσα στην έλευθερία (άναρχία) στην ανταλλαγή και την άνελευθερία (δεσποτισμό) στην παραγωγή «σέ μιά κοινωνία με καπιταλιστική παραγωγή, ή άναρχία στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας και στό δεσποτισμό του χώρου δουλειάς, αποτελούν πρϋποθέσεις τό ένα του άλλου»¹⁸.

Τό βασικό τώρα σημείο, στον άφορά τους χυδαίους σοσιαλιστές, είναι τό ότι πιστεύουν πώς ό εργάτης μπορούσε νά χειρα-

φετηθεί μέσα από την έφαρμογή της άστικής ήθικης. "Όπως όμως είδαμε αυτό δέν ισχύει. Πράγματι στην ιδανικότερη τή μορφή ό καπιταλισμός είναι ή ένσάρκωση της άστικής ήθικης στον βαθμό πού όλοι οι πωλητές έμπορευμάτων άπολαμβάνουν τά δικαιώματά τους σάν πωλητές έμπορευμάτων. Προωθώντας τά αίτήματά τους γιά έλευθερία και ισότητα στη σφαίρα της κυκλοφορίας οι χυδαίοι σοσιαλιστές προωθούσαν τό αίτημα των μικρών παραγωγών και άλλων άπλών έμπορευματικών παραγωγών, πού επιζητούν νά άπελευθερωθούν από την κυριαρχία του εμπορικού κεφαλαίου, τό όποιο σέ πολλές περιπτώσεις οδηγούσε στη χειροτέρευση της οικονομικής τους θέσης και τους μετέτρεπε σέ προλετάριους. Σ' αυτούς τους εργαζόμενους τά αίτήματα των χυδαίων σοσιαλιστών ύποσχόντουσαν μιά βραχυπρόθεσμη άν όχι και μακροπρόθεσμη λύτρωση. Στόν προλετάριο όμως πού ήταν ήδη άναγκασμένος νά πουλάει την εργατική του δύναμη δέν ύπόσχονταν τίποτα. Πράγματι, πολλοί από τους μεγάλους άγώνες της εργατικής τάξης, όπως ό περιορισμός των ώρων εργασίας, ή ή όργάνωση συνδικάτων ήταν άγώνες ενάντια στην άστική έλευθερία της ανταλλαγής, γιατί σκόπευαν στό νά άφαιρέσουν από τόν μεμονωμένο εργάτη τό δικαίωμα νά διαθέτει την εργατική του δύναμη κατά πώς ήθελε. "Η έλευθερία του μεμονωμένου εργάτη περιοριζόταν χάρη των συμφερόντων της εργατικής τάξης στό σύνολό της.

"Η βασική θέση του Μάρξ συνοψίζεται στό παρακάτω πολύ γνωστό κομμάτι από τό *Κεφάλαιο* όπου περιγράφεται ή «σφαίρα της κυκλοφορίας».

«"Η σφαίρας της κυκλοφορίας ή της ανταλλαγής έμπορευμάτων, πού μέσα στά πλαίσιά της κινείται ή άγορά και ή πούληση της εργατικής δύναμης, ήταν στην πραγματικότητα άληθινή "Εδέμ των φυσικών δικαιωμάτων του ανθρώπου. "Εδω κυριαρχούσε μόνο ή έλευθερία, ή ισότητα, ή ιδιοκτησία, και ό Μπένθαμ! "Ελευθερία! "Επειδή ό άγοραστής και ό πωλητής ενός έμπορεύματος, λ.χ. της εργατικής δύναμης, ύποτάσσονται μόνο στην έλευθερή θέλησή τους. Συμβάλλονται σάν έλευθερα, νομικά ισότιμα πρόσωπα. Τό συμβόλαιο είναι τό τελικό αποτέλεσμα, στό όποιο οι θελήσεις τους βρίσκουν μιά κοινή νομική έκφραση. "Ισότητα! "Επειδή σχετίζονται μεταξύ τους μόνοι σάν άπόχοι έμπορευμάτων και ανταλλάσσουν ισοδύναμο με ισοδύναμο. "Ιδιοκτησία! "Επειδή ό καθένας έξουσιάζει μόνο αυτό πού είναι δικό του. Μπένθαμ! "Επειδή ό καθένας νοιάζεται μόνο γιά τόν έαυτό του. "Η μόνη δύναμη πού τους συνδέει και τους σχετίζει είναι ή δύναμη της ιδιοτελείάς τους, του προσωπικού κέρδους, των άτομικών τους συμφερόντων. Και άκριβώς επειδή έτσι ό καθένας φροντίζει γιά τόν έαυτό του και κανένας γιά τόν άλλο, έπιτελούν όλοι έξαιτίας μιάς προκαθορισμένης άρμονίας των πραγμάτων, ή κάτω από τά κελύσματα μιάς παμπόνηρης πρόνοιας, μόνο τό έργο του άμοιβαίου τους όφελους, της κοινής ωφέλειας, του γενικού συμφέροντος.

"Αποχωρώντας άπ' αυτή τή σφαίρα της άπλης κυκλοφορίας ή της ανταλλαγής έμπορευμάτων, άπ' την όποία ό *vulgaris* [κοινός] όπαδός του έλευθερου έμπορίου δανείζεται έννοιες και κανόνες γιά την κρίση του σχετικά με την κοινωνία του κεφαλαίου και της μισθωτής εργασίας, όπως φαίνεται, μεταβάλλεται κιό-

λας κάπως ή φυσιογνωμία τών dramatis personae [δρώντων προσώπων] μας. 'Ο πρώην κάτοχος χρήματος προπορεύεται σάν κεφαλαιοκράτης και ό κάτοχος τής εργατικής δύναμης τόν ακολουθεί σάν εργάτης του. 'Ο πρώτος μ' ένα πολυσήμαντο μείδιμα και πολυάσχολος, ό δεύτερος συνεσταλμένος, διστακτικός, σάν τόν άνθρωπο πού φέρνει στην αγορά γιά νά πουλήσει τό ίδιο το δικό του τομάρι, ξέροντας ότι τό μόνο πού τόν περιμένει είναι τό γδάρισμα»¹⁹.

Σ' αυτή τή βάση άς εξετάσουμε τώρα τά 3 βασικά σημεία όπου ό Μάρξ διαφέρει από τόν Ρικάρντο και τούς σύγχρονους όπαδούς του: ή προέλευση τής υπεραξίας, ή έννοια τής εργατικής δύναμης και ή διάκριση ανάμεσα στό μεταβλητό και σταθερό κεφάλαιο.

1. Γιά τήν προέλευση τής υπεραξίας.

'Ο Μάρξ έγραψε ότι ή υπεραξία πηγάζει από τήν παραγωγή και όχι από τήν κυκλοφορία και ότι τό υπερ-προϊόν αντιπροσωπεύει τό πλεόνασμα ή τό απλήρωτο μέρος τής εργασίας τών εργατών. Αυτό έρμηνεύτηκε από πολλούς, συμπεριλαμβανομένου και του Bortkiewicz και άλλων νεο-ρικαρντιανών, σάν νά σήμαινε ότι τά κέρδη ή τό υπερ-προϊόν αντιπροσώπευαν μιά άφαίρεση από τό προϊόν τής εργασίας και ότι ό καπιταλιστής είναι σέ θέση νά άφαιρέσει αυτό τό πλεόνασμα έπειδή του άνήκουν τά μέσα παραγωγής, χωρίς τά όποία ή παραγωγή είναι άδύνατη.

'Η έρμηνεία αυτή είναι λαθεμένη ή έλλιπής. "Αν μέ τόν όρο «άφαίρεση» έννοουμε ότι ό καπιταλιστής άντλεί τό κέρδος του κάνοντας χρήση κάποιας μονοπωλιακής θέσης στη σφαίρα τής κυκλοφορίας και κλέβοντας, τόν εργάτη, τότε ή έρμηνεία αυτή είναι διαμετρικά αντίθετη μ' αυτή του Μάρξ, πού όπως είδαμε δέν έντόπισε τήν προέλευση του κέρδους στη σφαίρα τής κυκλοφορίας. "Εναλλακτικά ή έκφραση «άφαίρεση από τό προϊόν τής εργασίας» μπορεί νά σημαίνει άπλά ότι οι εργάτες προσφέρουν τόν μόνο ανθρώπινο παράγοντα στην παραγωγική διαδικασία και ως έκ τούτου δημιουργούν όλόκληρο τό προϊόν. Κατ' αυτή τήν άποψη όλη ή παραγωγή είναι άποτέλεσμα τής εργασίας και άρα έξ όρισμού τό πλεονάζον προϊόν είναι τμήμα του προϊόντος τής εργασίας και κατά συνέπεια άποτελεί μιά άφαίρεση από αυτό τό προϊόν. "Αν και σωστή και άποδεκτή από τόν Μάρξ ή άποψη αυτή είναι έπιφανειακή και σίγουρα δέν χρειάζονται μιά τόσο μεγάλη άνάλυση γιά νά τή στηρίξει. "Υπάρχει πράγματι κάποια ταυτολογία σ' αυτή τήν έπιχειρηματολογία, πού στην άρχή όρίζει όλο τό προϊόν σάν προϊόν τής εργασίας και ισχυρίζεται κατόπιν θριαμβευτικά ότι απέδειξε ότι τό πλεονάζον προϊόν είναι μιά «άφαίρεση» από τό προϊόν τής εργασίας. Βέβαια, γιά προπαγανδιστικούς λόγους, είναι χρήσιμο τό νά προβάλλεις μιά τέτοια άποψη ένάντια στις άπολογητικές θέσεις τής χυδαίας οικονομικής, πού βλέπουν τή «θυσία» του καπιταλιστή σάν μιά συμβολή στην παράγωγη.

'Απέναντι όμως στους πίο έμπεριστατομένους, νεο-κλασικούς οικονομολόγους, όπως ό Debreu μιά τέτοια έπιχειρηματολογία είναι άχρηστη. Αυτοί θα συμφωνούσαν ότι από τεχνική άποψη ή μόνη ανθρώπινη συμβολή στην παραγωγή είναι ή εργασία και ότι οι καπιταλιστές λαμβάνουν μέρος του συνολικού προϊόντος έπειδή είναι ιδιοκτήτες τών μέσων παραγωγής. Θα πήγαιναν μάλιστα ακόμα πίο πέρα λέγοντας ότι όλα αυτά συμβαίνουν μέσα στα πλαίσια του ανταγωνισμού, δηλαδή τής άστικής δικαιο-

σύνης. 'Η έπιχειρηματολογία θα άποκοτούσε μεγαλύτερη βαρύτητα άν κατευθυνόταν στην άναζήτηση τής προέλευσης τής παρούσας κατανομής τής ιδιοκτησίας, του τρόπου μέ τόν όποίο τά μέσα παράγωγής άφαιρέθηκαν από τούς άμεσους παραγωγούς στη διαδικασία τής πρωταρχικής συσσώρευσης, και του τρόπου μέ τόν όποίο οι μηχανισμοί του καπιταλιστικού συστήματος εξασφαλίζουν ότι θα ύπάρχει πάντα ίκανοποιητικός αριθμός προλεταρίων γιά εκμετάλλευση. 'Ακόμα όμως και μέ αυτή τήν προσθήκη, ή έρμηνεία αυτή δέν έπαρκει γιά νά συλλάβει τόν συγκεκριμένο προσδιορισμό του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής από τόν Μάρξ καθώς και τήν ιδιαίτερη μορφή εκμετάλλευσης πού αυτός συνεπάγεται. Και πράγματι δέν κατορθώνει νά διακρίνει όποιοσδήποτε σημαντικές διαφορές ανάμεσα στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, όπου ό εργάτης δουλεύει κάτω από τόν άμεσο έλεγχο του καπιταλιστή, και όρισμένων άλλων τρόπων παραγωγής, όπως τό σύστημα τής οίκοτεχνίας όπου ό εργάτης δουλεύει στό σπίτι του, χρησιμοποιώντας ύλικά και πιθανόν και μέσα παραγωγής πού άνήκουν στον έπιχειρηματία ή τήν άπλή έμπορευματική παραγωγή όπου οι εργάτες είναι χρεωμένοι στον δανειστή τους. Σέ όλους τούς άλλους τρόπους παραγωγής, έκτός από τόν καπιταλιστικό, ό εργάτης δεν πληρώνεται ένα μισθό γιά τήν εργατική του δύναμη αλλά πληρώνεται γιά τή δουλειά του μέ τή μορφή του τελειωμένου προϊόντος. 'Η διάκριση αυτή όμως δέν παίζει μεγάλο ρόλο στις πίο σημαντικές από τις θεωρίες τής «άφαίρεσης» πού δέν δίνουν ιδιαίτερη βαρύτητα στην εργασιακή διαδικασία και στις κοινωνικές σχέσεις στα πλαίσια τών όποιων αυτή λαμβάνει χώρα.

'Η διάκριση όμως αυτή παίζει άποφασιστικό ρόλο γιά τόν Μάρξ και θα πρέπει νά τόν πάρουμε έπί λέξη όταν λέει ότι ή υπεραξία δημιουργείται στην παραγωγή και όχι στην κυκλοφορία, γιατί μόνο τότε είμαστε αναγκασμένοι νά πάρουμε ύπόψη τό ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του καπιταλισμού σάν τρόπου παραγωγής και όχι άπλά σάν τρόπου κατανομής όπως πιστεύουν οι θεωρητικοί τής «άφαίρεσης» και ιδιαίτερα οι νεο-ρικαρντιανοί. Συγκεκριμένα, θα πρέπει νά ξεκινήσουμε από τό γεγονός ότι σ' αυτό τόν τρόπο παραγωγής, ό εργάτης δουλεύει κάτω από τόν έλεγχο του καπιταλιστή, πού τόν αναγκάζει νά δουλεύει, νά παράγει άξία. Πέρα άπ' αυτό, ό εργάτης είναι αναγκασμένος νά δουλεύει περισσότερο από όσο είναι άπαραίτητο γιά νά άντικαταστήσει τά μέσα διαβίωσής του τά όποία καταναλώνει. "Ετσι λοιπόν είναι αναγκασμένος νά εκτελεί υπέρ-εργασία πού είναι ένσωματωμένη στο πλεονάζον προϊόν τό όποιο, όντας έμπόρευμα, είναι ταυτόχρονα και υπεραξία. Είναι άκριθώς αυτή ή έμφαση στην εργασιακή διαδικασία πού χαρακτηρίζει τήν άνάλυση του Μάρξ και πού περισσότερο άπ' ότιδήποτε άλλο τόν διαχωρίζει από όλες τις σχολές τών άστων οικονομολόγων, τόσο τών νεο-κλασικών όσο και τών νεο-ρικαρντιανών καθώς και τών περισσότερων σύγχρονων μαρξιστών συγγραφέων, οι όποιοι παρουσιάζουν στις άναλύσεις τους τις ίδιες άδυναμίες μέ τούς νεο-ρικαρντιανούς.

'Η έμφαση αυτή είναι ιδιαίτερα καθαρή όταν ό Μάρξ εξετάζει τί θεωρία του Ρικάρντο γιά τούς μισθούς. 'Ο Ρικάρντο, όπως και οι νεο-ρικαρντιανοί σήμερα, παίρνουν τήν ένταση και τή διάρκεια τής εργάσιμης μέρας σά δοσμένη και εξετάζουν μονά-

χα κάποιες αλλαγές στο επίπεδο των μισθών ανά χρονική μονάδα. Έτσι όμως βγάζουν την παραγωγή σαν κοινωνική διαδικασία από τό προσκήνιο. Η υπεραξία δέν αντιμετώπιζεται σαν κάτι στενά δεμένο στην κοινωνική δύναμη του κεφαλαίου μέσα στα πλαίσια της εργασιακής διαδικασίας, αλλά σαν αποτέλεσμα της λειτουργίας δύο παραγόντων: Από τη μία τό αληθινό επίπεδο των μισθών, πού άντανακλά τίς μίνιμουμ ανάγκες του εργάτη γιά την επιβίωσή του, καθώς και τη διαπραγματευτική του δύναμη, και από την άλλη την παραγωγικότητα της εργασίας, πού στη ρικαρντιανή παράδοση, άντανακλά περισσότερο την εϋρηματικότητα του καπιταλιστή, παρά την πάλη άνάμεσα στο κεφάλαιο και στην εργασία μέσα στα πλαίσια της παραγωγικής διαδικασίας.

Τά αποτελέσματα αυτής της αντίληψης περιγράφονται από τον Μάρξ στα παρακάτω αποσπάσματα:

«Ο εργάτης πρέπει καταρχήν νά εξαναγκαστεί νά δουλέψει περισσότερο από τον αναγκαίο χρόνο και τον εξαναγκασμό αυτό τον άσκει τό κεφάλαιο. Τό στοιχείο αυτό λείπει στο έργο του Ρικάρντο, και συνεπώς λείπει και όλη ή πάλη γύρω από τον προσδιορισμό της εργάσιμης μέρας». Και πιο κάτω: «Η προέλευση της υπεραξίας δέν ξεκαθαρίζεται και επομένως οι έπίγο-

νοι του Ρικάρντο τόν κατηγορούν ότι δέν κατάφερε νά συλλάβει και νά εκθέσει τη φύση της υπεραξίας. Αυτή είναι ένμέρει ή αίτία γιά τίς σχολαστικές τους προσπάθειες νά την εξηγήσουν. Άλλά έπειδή μέ αυτό τόν τρόπο ή προέλευση και ή φύση της υπεραξίας δέν εξηγούνται καθαρά, ή υπερεργασία σύν ή αναγκαία εργασία, δηλαδή *όλόκληρη ή εργάσιμη μέρα*, θεωρούνται σαν ένα σταθερό μέγεθος. Οι διαφορές στην ποσότητα της υπεραξίας παραγνωρίζονται και ή παραγωγικότητα του κεφαλαίου, δηλαδή *ο εξαναγκασμός στην υπερεργασία* — από τη μία μεριά ή απόλυτη υπερ-εργασία και από την άλλη ή έγγενής τάση του νά μειώσει τη διάρκεια της αναγκαίας εργασίας — δέν αναγνωρίζονται, και επομένως δέν εκτίθεται ή *ιστορική δικαίωση* του κεφαλαίου. Ο Άνταμ Σμίθ όμως είχε κάνει τη σωστή διαπίστωση. Όσο σημαντικό είναι νά αναγάγει κανείς την αξία στην εργασία άλλο τόσο είναι νά αναγάγει την υπεραξία στην υπερεργασία, και νά τό κάνει μέ τρόπο σαφή»²⁰.

Σ' αντίθεση μέ τον Ρικάρντο, ό Μάρξ πήρε τό μεροκάματο σά δοσμένο και άσχολήθηκε μέ μεταβολές στη διάρκεια και στην

20. *Theories of Surplus-Value*, Vol II, Moscow 1968, σ. 406.

ένταση της εργασίας. Αυτό τον βοήθησε στο να συγκεντρωθεί σ' αυτό που πίστευε ότι ήταν το καθοριστικό στοιχείο της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης, το ότι δηλαδή πίσω από την πρόσωση της ελευθερίας και της ισότητας στην ανταλλαγή των προϊόντων, υπάρχει η σκληρή πραγματικότητα εξαναγκασμού και ανισότητας στην εργασιακή διαδικασία. 'Αργότερα, τόσο στο «Κεφάλαιο» όσο και στο «Μισθός, Τιμή και Κέρδος» ο Μάρξ εξετάζει και μεταβολές στο μεροκάματο και χτίζει πάνω σ' αυτό μία εικόνα που περιλαμβάνει τόσο την πάλη για τους μισθούς, στη σφαίρα της παραγωγής, όσο και την πάλη για τη διάρκεια και ένταση της εργασίας στην εργασιακή διαδικασία.

Στόν βαθμό που μοναδικός μας στόχος είναι να εξετάσουμε όρισμένες τυπικές σχέσεις ανάμεσα στην τεχνολογία, τους μισθούς και το ποσοστό κέρδους, τότε δεν υπάρχει και μεγάλη διαφορά ανάμεσα στις αντίληψεις του Μάρξ και του Ρικάρντο. Εξ-*post* οδηγούν στα ίδια αποτελέσματα. Και στις δύο περιπτώσεις οι εργάτες εκτελούν υπέρ-εργασία και οι ίδιες εξισώσεις είναι σέ θέση να περιγράψουν τη σχέση ανάμεσα στα διάφορα μεγέθη της αγοράς – τιμές, μισθοί κ.τ.λ. Πράγματι, η ρικαρντιανή άποψη είναι ίσως απλούστερη. 'Αν όμως στόχος μας είναι να καταλάβουμε τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και να καταειδίσουμε τον «οικονομικό νόμο της κίνησης της σύγχρονης κοινωνίας» είναι άστειο τό να αγνοούμε όρισμένους βασικούς συντελεστές αυτής της κίνησης και να συγκεντρώνουμε την προσοχή μας αποκλειστικά στα μεγέθη που εμφανίζονται στις εξισώσεις του Sraffa και των άλλων νεο-ρικαρντιανών. Γιατί αυτοί, όπως και οι νεο-κλασικοί, αντιμετωπίζουν την παραγωγή σά μία κοινωνική ή μάλλον μία φυσική διαδικασία. Γι' αυτούς τό κεφάλαιο είναι, όπως ήδη ανέφερα, μία κοινωνική σχέση μονάχα όταν αφορά την ιδιοποίηση του προϊόντος ή όπως τό ονομάζουν την κατανόμη τό εισοδήματος. Γι' αυτούς όλες οι κοινωνικές σχέσεις εστιάζονται στη διαδικασία της κυκλοφορίας. Τό γεγονός ότι τό κεφάλαιο οργανώνει επίσης και επιβάλλει την παραγωγή έμπορευμάτων και την παραγωγή υπεραξίας είναι κάτι που έν τους αφορά. Οι εξισώσεις τους και όλόκληρη ή θεωρία τους ή μπορούσε, μέ μερικές μικρότερης σημασίας αλλαγές, να τροποποιηθεί κατά τέτοιο τρόπο που να ισχύει για μία κοινωνία όπου οι εργάτες νοικιάζουν τά απαραίτητα για τη δουλειά τους λικά από καπιταλιστές ιδιοκτήτες που δέν παίρνουν μέρος στην παραγωγική διαδικασία. 'Αν μέ τόνδρο πραγματικός μισθός όρίζαμε αυτό που μένει στους εργάτες αφού πληρώσουν άποιο νοίκι στους καπιταλιστές, οι τυπικές σχέσεις θά παρέμεαν ίδιες. Πέρα μάλιστα άπ' αυτό, τό εισόδημα των καπιταλιστών θά εξακολουθούσε να προέρχεται από την ιδιοκτησία των έσων παραγωγής και τό κέρδος τους δέν θάταν πάλι τίποτα άλλο από μία «άφαίρεση» από τό προϊόν της εργασίας. Τό γεγονός τι ή νεο-ρικαρντιανή θεωρία μπορεί, μέ μικρές μόνο τροποποιήσεις, να προσαρμοστεί σέ διαφορετικούς τρόπους παραγωγής, δείχνει ότι πάσχει από σοβαρές ανεπάρκειες.

• Η αξία της εργατικής δύναμης

Ο Μάρξ κατηγορήσε τους κλασικούς οικονομολόγους ότι πούτιζαν την «αξία της εργασίας», την οποία θεωρούσε μία παύλογη έκφραση, μέ την «αξία της εργατικής δύναμης». Ο ίδιος ίνει μία σειρά από λόγους για τους όποιους ή δεύτερη έκφραση ίναι και ή σωστότερη. Καταρχήν, βρίσκονταν σ' αντιστοιχία

μέ τό γεγονός ότι ή εκμετάλλευση στο καπιταλιστικό σύστημα στηρίζεται πάνω στην άστική δικαιοσύνη, ότι δηλαδή οι εργάτες πουλάνε την εργατική τους δύναμη σύμφωνα μέ την αξία τους δέν τους «κλέβουνε». Όπως ό ίδιος γράφει στις *Περιθωριακές Σημειώσεις πάνω στον Wagner*. «Σύμφωνα μέ τη δική μου άποψη τό κέρδος του κεφαλαίου δέν είναι «μόνο μία άφαίρεση ή 'κλοπή' από τόν εργάτη». 'Αντίθετα μάλιστα, εγώ παρουσιάζω τόν καπιταλιστή σάν τόν απαραίτητο 'λειτουργό' της καπιταλιστικής παραγωγής, και προσπαθώ να δείξω ότι όχι μόνο 'άφαιρεί' και 'κλέβει', αλλά και ότι επιβάλλει την παραγωγή υπεραξίας βοηθώντας μ' αυτό τόν τρόπο να δημιουργήσει αυτό που πρόκειται να αφαιρεθεί. Δείχνω άκόμη μέ κάθε λεπτομέρεια ότι άκόμα και άν στην ανταλλαγή έμπορευμάτων ανταλλάσσονται ίσες αξίες, ό καπιταλιστής –μόλις πληρώσεις τόν εργάτη την άληθινή αξία της εργατικής του δύναμης– δικαιολογημένα μάλιστα, σύμφωνα μέ τό δίκαιο που αντιστοιχεί στον δικό του τρόπο παραγωγής, καρπούται την υπεραξία²¹. Κατά δεύτερο λόγο, έλυνε τό πρόβλημα των κλασικών ότι ή εργασία, σ' αντίθεση μέ όποιοδήποτε άλλο έμπόρευμα, έμοιαζε να έχει δύο ξεχωριστές αξίες, ή μία εκ των όποιων αντιστοιχούσε στην ποσότητα εργασίας που ήταν ένσωματωμένη στα μέσα διαβίωσης του εργάτη και ή άλλη στην πραγματική του εργασία.

Για να ξεπεράσουν αυτό τό πρόβλημα οι κλασικοί, έκαναν τη διάκριση ανάμεσα στη ζωντανή και στη νεκρή εργασία, ισχυριζόμενοι ότι ή ζωντανή εργασία έπρεπε να έχει μία αξία και ή νεκρή ή ένσωματωμένη εργασία μία άλλη. Η διάκριση όμως αυτή ανάμεσα σέ ζωντανή και νεκρή εργασία κατέστρεψε την ένότητα της δικής τους θεωρίας της αξίας, ένώ ή αντικατάσταση από τόν Μάρξ τόν όρου «εργασία» από τόν όρο «εργατική δύναμη» βοήθησε στην άποκατάσταση αυτής της ένότητας.

Έτσι λοιπόν ή εισαγωγή της έννοιας της «εργατικής δύναμης» συνέβαλε άπ' τη μία στο να τονιστεί τό γεγονός ότι ή εκμετάλλευση στην καπιταλιστική κοινωνία στηρίζεται στο άστικό δίκαιο καθώς και, άπ' την άλλη, στο να ένοποιήσει τη θεωρία της αξίας έτσι ώστε κάθε προϊόν να έχει μόνο μία αξία. Δέν είναι όμως αυτά που άποτελούν τη βασική αίτία της αλλαγής. Αυτή βρίσκεται για άλλη μία φορά στο χαρακτηρισμό του καπιταλισμού σάν ένα τρόπο παραγωγής. Στο βαθμό που οι κλασικοί οικονομολόγοι χρησιμοποιούσαν τόν όρο «αξία της εργασίας» ήταν σέ θέση να άποφύγουν τη συζήτηση πάνω στις κοινωνικές σχέσεις της ίδιας της διαδικασίας παραγωγής ή τουλάχιστον να μη δώσουν σ' αυτές τίς σχέσεις μία κεντρική θέση στην όλη τους άνάλυση. Η σημασία των παραπάνω φαίνεται και στο ακόλουθο άπόσπασμα από τό Κεφάλαιο:

«Αυτό που στην αγορά των έμπορευμάτων αντιπαράθεται άμεσα στον κάτοχο του χρήματος δέν είναι στην πραγματικότητα ή εργασία αλλά ό εργάτης. Αυτό που πουλάει ό εργάτης είναι ή εργατική του δύναμη. 'Από τη στιγμή που άρχίζει ή εργασία του, έχει πάψει κιόλας να του άνήκει, και έπομένως δέν μπορεί πιά να την πουλήσει. Η εργασία είναι ή ουσία και τό ένυπάρχον μέτρο των αξιών, ή ίδια όμως δέν έχει αξία»²².

'Από τη στιγμή που ό εργάτης μπει στη διαδικασία παραγωγής έχει κιόλας πουλήσει τόν έαυτό του στον καπιταλιστή, ά-

21. Βλ. μετάφραση στα άγγλικά στο *Theoretical Practice*, No. 5, 1972.
22. *Κεφάλαιο*, Τόμος I, σ. 554.

κόμα και αν η πληρωμή του γίνει στην πραγματικότητα αργότερα, ακόμα και αν δουλεύει με τό κομμάτι. Η εργατική του δύναμη δεν του ανήκει πιά. Δεν ελέγχει πιά την ίδια του την εργασία.

Ήταν ακριβώς η απουσία της έννοιας «εργατική δύναμη» που εμπόδιζε τους κλασικούς οικονομολόγους από τό να δουν τό κεφάλαιο στο σύνολό του, σά μιά κοινωνική σχέση. «Αντί γιά τήν εργασία, ο Ρικάρντο όφειλε νά εξετάσει τήν εργατική δύναμη. Άν όμως είχε κάνει κάτω τέτοιο, θά είχε γίνει φανερό ότι τό κεφάλαιο είναι οι ύλικές συνθήκες τής εργασίας, πού βρίσκονται αντιμετώπιες μέ τόν εργάτη σά μιά δύναμη πού έχει άποκτήσει μιά ανεξάρτητη ύπαρξη και έτσι τό κεφάλαιο θά φαινόταν πώς δεν είναι τίποτα περισσότερο από μιά συγκεκριμένη κοινωνική σχέση. Ο Ρικάρντο λοιπόν θεωρεί τό κεφάλαιο σάν «συσσωρευμένη εργασία», σ' αντίθεση μέ τήν «άμεση εργασία». Τό κεφάλαιο είναι κάτι πού έχει καθαρά ύλική ύπόσταση, δεν άποτελεί παρά ένα στοιχείο τής εργασιακής διαδικασίας, από τό όποιο οι σχέσεις άνάμεσα στην εργασία και στο κεφάλαιο, τους μισθούς και τά κέρδη δέ θά μπορούσαν ποτέ νά αναπτυχθούν²³. Αξίζει νά σημειώσουμε έδω τή διπλή φύση του κεφαλαίου σάν κοινωνική σχέση. Άπ' τή μιά είναι μιά σχέση άνάμεσα στο κεφάλαιο και στην εργασία και άφορά στην ύποταγή του εργάτη στον καπιταλιστή στη διάρκεια τής ιδιοποίησης τής φύσης και άπ' τήν άλλη είναι μιά σχέση άνάμεσα σέ κέρδη και μισθούς πού εκφράζει τίς σχέσεις τους κατά τή διαδικασία ιδιοποίησης του προϊόντος.

Σέ τελευταία άνάλυση, η σημασία τής διάκρισης άνάμεσα στην εργασία και τήν εργατική δύναμη βρίσκεται στο ότι αγοράζοντας εργατική δύναμη τό κεφάλαιο επιβάλλει τή κυριαρχία του στην εργασιακή διαδικασία. Η κυριαρχία όμως αυτή συνεχώς επαναστατικοποιεί τήν τεχνική τής παραγωγής, ανεβάζει τήν παραγωγικότητα του εργάτη και φέρνει κοντά όλο και μεγαλύτερο αριθμό εργατών και έτσι θέτει τά ύλικά θεμέλια γιά μιά νέα κοινωνία και αυξάνει τήν αντίσταση τής τάξης εκείνης πού θά δημιουργήσει τή νέα κοινωνία. Αυτή η έννοια του κεφαλαίου σάν κοινωνικές σχέσεις είναι, όπως εύκολα διαπιστώνει κανείς, έντελώς διαφορετική άπ' τήν αντίληψη του Ρικάρντο η των νεο-ρικαρντιανών. Γι' αυτούς τό κεφάλαιο είναι μιά κοινωνική σχέση μόνο στο βαθμό πού αντιπροσωπεύει κάποια αξίωση του πά-νω σέ ένα τμήμα του προϊόντος.

3. Μεταβλητό και Σταθερό Κεφάλαιο

Άνάμεσα σέ πολλούς οικονομολόγους ύπάρχει άρκετή σύγχυση όσον άφορά τόν όρισμό και τό νόημα των όρων «μεταβλητό» και «σταθερό κεφάλαιο». Μερικοί οικονομολόγοι ταύτισαν αυτές τίς έννοιες μέ τό κυκλοφοριακό και πάγιο κεφάλαιο αντίστοιχα. Άλλοι πάλι ταύτισαν τό μεταβλητό κεφάλαιο μέ τό άπόθεμα πού δαπανάται σέ μισθούς και έτσι στο βαθμό πού οι εργάτες πληρώνονται στο τέλος τής παραγωγικής περιόδου όπως ο Μάρξ έλεγε πώς γίνεται συνήθως, τότε τό μεταβλητό κεφάλαιο δεν είναι στην πραγματικότητα κεφάλαιο, έφόσον δεν προκατάβάλλεται.

Γιά νά γίνει κατανοητή αυτή η διάκριση, πρέπει νά άρχίσουμε από τό άπλό γεγονός ότι τό μεταβλητό κεφάλαιο είναι ουσιαστικά ό ίδιος ό εργάτης η μάλλον η εργατική του δύναμη. Είναι άλήθεια ότι ο Μάρξ χρησιμοποίησε τόν όρο αυτό γιά νά περιγράψει τό άπόθεμα γιά μισθούς αλλά η χρήση του αυτή ήταν

δευτερεύουσα και όχι η θεμελιακή. Έτσι τό μεταβλητό κεφάλαιο είναι η εργατική δύναμη, ό ζωντανός η ό ύποκειμενικός παράγοντας στην εργασιακή διαδικασία. Ο λόγος γιά τόν όποιο και τά δύο άποτελούν κεφάλαιο δεν έχει σχέση μέ τό αν προκατάβονται η όχι. Αυτό πού έχει σημασία είναι τό ότι στην παραγωγική διαδικασία και οι δύο παράγοντες είναι κάτω από τόν έλεγχο του καπιταλιστή. Τόσο τά μέσα παραγωγής όσο και ό εργάτης ένσωματώνονται μέ τό κεφάλαιο.

«Όταν μπαίνουν σ' αυτό είναι πιά ένσωματωμένοι στο κεφάλαιο. Σάν συνεργαζόμενα, σάν μέλη ενός εργαζόμενου όργανισμο όποτούν οι ίδιοι άπλώς έναν τρόπο ύπαρξης του κεφαλαίου. Γι' αυτό η παραγωγική δύναμη πού αναπτύσσει ό εργάτης σάν κοινωνικός εργάτης είναι παραγωγική δύναμη του κεφαλαίου. Η κοινωνική παραγωγική δύναμη τής εργασίας αναπτύσσεται δω-ρεάν, μόλις οι εργάτες μπουν κάτω από καθορισμένους όρους και τό κεφάλαιο τους βάζει κάτω άπ' αυτούς ακριβώς τους όρους. Έπειδή η κοινωνική παραγωγική δύναμη δεν στοιχίζει τίποτα στο κεφάλαιο, έπειδή από τήν άλλη ό εργάτης δεν τή αναπτύσσει προτού η ίδια η εργασία του ανήκει στο κεφάλαιο παρουσιάζεται σάν παραγωγική δύναμη πού τήν έχει τό κεφάλαιο από φυσικού του, σάν ένυπάρχουσα σ' αυτό παραγωγική δύναμη»²⁴.

Έτσι τό σταθερό κεφάλαιο είναι τά μέσα παραγωγής και τι μεταβλητό κεφάλαιο είναι η εργατική δύναμη. Και τά δύο πρέπει νά γίνουν καταρχήν κατανοητά, όχι μονάχα σάν στοιχεία του ποσού πού δαπανήθηκε γιά τήν αγορά τους αλλά κυρίως σάν στοιχεία πού διαφέρουν ποιοτικά μεταξύ τους μέσα στην ίδια τήν εργασιακή διαδικασία. Μέ άλλα λόγια πρέπει νά γίνουν κατανοητά σάν στοιχεία αυτού πού ο Μάρξ άποκάλεσε «παραγωγικό» κεφάλαιο σέ αντίθεση μέ τό χρηματικό και έμπορικό κεφάλαιο. Άποκαλώντας τήν εργατική δύναμη «μεταβλητό» κεφάλαιο, ο Μάρξ θέσπισε μιά έννοιολογική σύνδεση μεταξύ τής δημιουργίας υπεραξίας και τής δεσποτικής φύσης τής καπιταλιστικής παραγωγικής διαδικασίας. Η υπεραξία πού δημιουργείται από τους εργάτες στη διαδικασία αυτή δεν προσδιορίζεται μονάχα από τά μέσα κατανάλωσης πού χρειάζονται γιά τή διαβίωσή τους, αλλά και από τήν ποσότητα και τήν ένταση τής εργασίας πού είναι ύποχρεωμένοι νά έκτελούν. Αυξάνοντας τήν ποσότητα η τήν ένταση τής εργασίας των εργατών του ό καπιταλιστής είναι σέ θέση νά εξάγει πρόσθετη υπερεργασία. Έτσι ό νάλογα μέ τό πόση δύναμη έχει μπορεί νά αυξάνει τήν ποσότητα υπεραξίας πού δημιουργούν οι εργάτες του. Έτσι ό όρος «μεταβλητό» έχει νά κάνει μέ τό γεγονός ότι η υπεραξία πού δημιουργείται μεταβάλλεται, αλλάζει, άνάλογα μέ τόν συσχετισμό δυνάμεων στην παραγωγική διαδικασία.

Οι όρισμοί αυτοί δίνονται τόσο καθαρά και τόσο άπλά άπ τόν Μάρξ ώστε μοιάζει άδύνατο σέ κάποιον πού έχει διαβάσει άκόμα και τόν πρώτο μόνο τόμο του Κεφαλαίου, νά τους παρεξηγήσει η νά παραβλέψει τή σπουδαιότητά τους.

Κι όμως, παρ' όλα αυτά, γενιές όλόκληρες από δεξιούς και όριστερους οικονομολόγους έκαναν ακριβώς αυτό. Τέτοια είναι δύναμη τής παράδοσης πάνω στα μυαλά των ανθρώπων' μιάς παράδοσης πού θέλει νά διαβάσουμε τόν Μάρξ σάν νά ήταν ένα Άγγλος κλασικός οικονομολόγος.

23. *Theories of Surplus-Value*, Vol. II, σ. 400.

24. *Κεφάλαιο*, Τόμος I, σ. 348.